

Građevine, infrastruktura i graditeljstvo Tilurija

Bešlić, Miljenko

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:231660>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-21**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJ

Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Sveučilišni diplomski studij
Arheologija

Zadar, 2024.

Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Sveučilišni diplomski studij
Arheologija

Građevine, infrastruktura i graditeljstvo Tilurija

Diplomski rad

Student/ica:
Miljenko Bešlić

Mentor/ica:
prof. dr. sc. Željko Miletić

Zadar, 2024.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Miljenko Bešlić**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Gradevine, infrastruktura i graditeljstvo Tilurija** rezultat mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mogega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mogega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 14. veljača 2024.

SADRŽAJ:

1. UVOD	1
2. GEOGRAFSKA POZICIJA TILURIJA	2
3. POVIJEST ISTRAŽIVANJA	7
4. POVIJESNI OKVIR TILURIJA	9
5. TILURIJSKA (PREDRIMSKA) GRADINA	12
6. RIMSKI VOJNI LOGOR U TILURIJU	15
7. LEGIJSKI TERITORIJ TILURIJSKOG LOGORA	26
8. INFRASTRUKTURA I MOSTOVI PREKO RIJEKE CETINE	29
9. GARDUNSKI TROPEJ	37
10. OPEKARSKA I KLESARSKA RADIONICA U TILURIJU	42
11. ZAKLJUČAK	47
SAŽETAK	49
ABSTRACT	50
LITERATURA	51

1. UVOD

Tema ovog diplomskog rada su građevine, infrastruktura i graditeljstvo Tilurija. Spomenuti lokalitet dugo je bio zanemarivan od strane arheologije, lokalno stanovništvo ga je stoljećima uništavalo i pljačkalo, a tek je krajem 20. st. postao predmetom sustavnog arheološkog istraživanja. Arheološkim istraživanjima, koja traju sve do danas, istraženi su samo pojedini segmenti ovog velikog i važnog lokaliteta. Tilurij se nalazio na mjestu važnog prijelaza preko rijeke Cetine i sjecišta putova koji su vodili od obale prema dalmatinskoj unutrašnjosti. Ta strateška pozicija bila je prepoznata još u prapovijesti kada su Delmati, na brijegu Sv. Petra, izgradili gradinu kako bi uspostavili kontrolu nad tim prostorom. Gradina je odigrala važnu ulogu u posljednja dva delmatsko-rimska rata. Nakon pokoravanja Ilira, početkom 1. stoljeća, Rimljani u blizini delmatske gradine grade stalni legijski vojni logor kako bi, osim osiguranja trajnog mira na ovom području, imali nadzor i nad tim važnim sjecištem putova i prijelaza preko rijeke Cetine.¹

Prva rimska vojna postrojba koja zaposjeda Tilurij kao svoj stalni logor bila je VII. legija. Na prostor Dalmacije stigla je iz Makedonije u vrijeme delmatsko – panonskog ustanka (od 6. do 9. g.). Godine 42. legija dobiva počasnu titulu *Claudia Pia Fidelis*.² Nakon odlaska sedme legije C. P. F. iz Tilurija, sredinom 1. st., u ovom su vojnom logoru u sljedeća dva stoljeća bile stacionirane uglavnom auxilijarne postrojbe.³ Nakon što je posljednja vojna jedinica napustila logor, sigurnost nad širim prostorom oko Tilurija preuzimaju konzularni beneficijari. Podno Tilurija, na mjestu važnog prijelaza preko rijeke Cetine, razvilo se civilno naselje Pons Tiluri, gdje se nalazila beneficijarska postaja s koje su javni dužnosnici nadzirali promet preko rijeke Cetine.⁴ Tilurij, kao i naselje ispod njega, u vremenima poslije raspada Zapadnog rimskog carstva i provalama barbarskih naroda vjerojatno su bili uništeni.⁵ Tijekom srednjega vijeka, život se na prostoru Tilurija polako počeo obnavljati, a danas se ovdje nalaze naselja Gardun i Trilj.

¹ M. ZANINOVIĆ, 1984, 65 – 69.

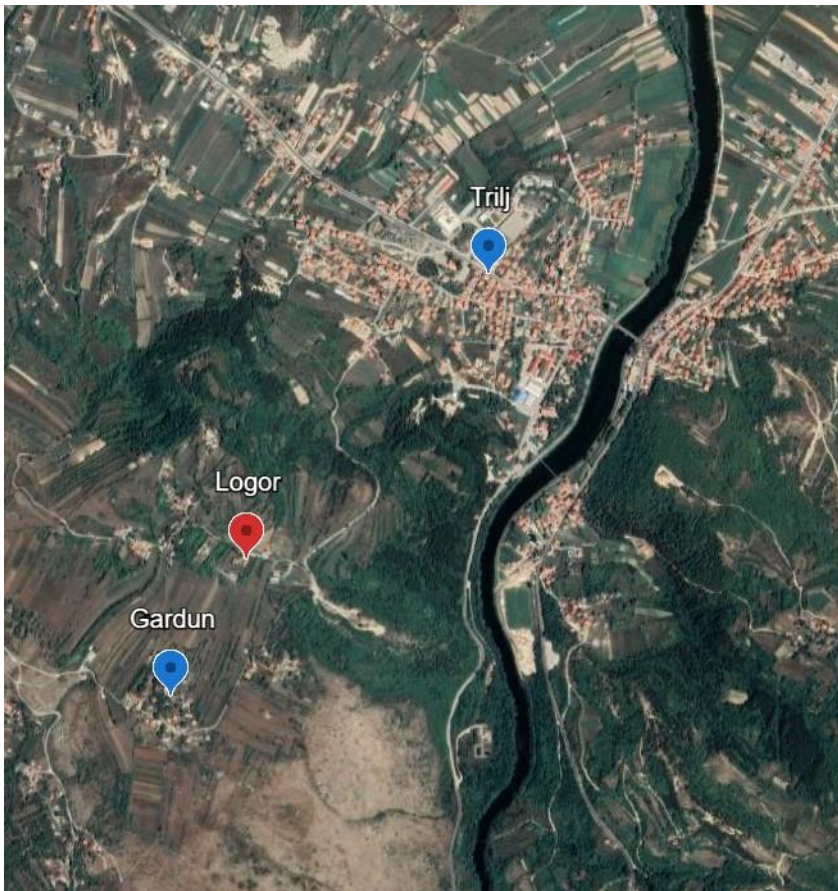
² M. ZANINOVIĆ, 1984, 68 – 71.

³ M. ZANINOVIĆ, 1984, 71 – 73.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010, 34 – 37.

⁴ M. ZANINOVIĆ, 1984, 71 – 73., I. GLAVAŠ, 2016, 23 – 24.

⁵ M. ZANINOVIĆ, 1984, 71 – 73.

2. GEOGRAFSKA POZICIJA TILURIJA

Slika 1 - Geografska karta lokacije legijskog logora Tilurija u odnosu na današnje selo Gardun i grad Trilj. Preuzeto s Google Eartha. (<https://earth.google.com/web/@43.61332165,16.72071296,382.13829393a,3422.6876444d,35y,0h,0t,0r>) (1. 9. 2023.)

Tilurij se nalazi u dalmatinskom zaleđu, u današnjem selu Gardun (slika 1), što bi ujedno označavalo i najjužniju točku Cetinske krajine.⁶ Smješten je na uzvisini iznad desne obale rijeke Cetine.⁷ U vrijeme antike rijeka Cetina nosila je naziv *Hippus*.⁸ Dominantan položaj na kojem se Tilurij nalazio, osiguravao je dobar nadzor nad okolnim područjem, a tu se moglo i lako prijeći rijeku.⁹ Gardun se nalazi na svega nekoliko kilometara udaljenosti od Trilja.¹⁰

⁶ B. GABRIČEVIĆ, 1984, 93.

⁷ A. TABAK & alii, 2012, 5.

⁸ J. J. WILKES, 1969, 97.

⁹ Z. BULJEVIĆ, 2012, 21.

¹⁰ M. BUOVAC, 2013, 141.

Prema popisu stanovništva iz 2021. godine, selo Gardun brojilo je 68 stanovnika, a grad Trilj 8182 stanovnika.¹¹ Gardun graniči sa selom naziva Vojnić¹². A. Milošević iznosi mišljenje o podrijetlu imena Gardun, te je ono prema njemu slavenskog podrijetla i dolazi od riječi *grad* – *gradun* što označava gradinu. Današnje naselje s imenom Gardun prvi se put spominje za vrijeme turske vladavine u 17. stoljeću, a krajem tog istog stoljeća na ovaj prostor mletački izvori spominju doseljavanja novog stanovništva s područja Poljica.¹³

Zahvaljujući prirodnom položaju koji je omogućavao lakši prijelaz preko rijeke Cetine, prostor Tilurija je osim važne strateške pozicije, bio i bitno prometno čvorište, gdje su prolazili trgovački putevi još od prapovijesti, a tijekom antike se to još više intenziviralo. Iz tog su razloga, Tilurij, prvo u željeznom dobu naselili Delmati koji su tu sagradili gradinu, a poslije Rimljani koji grade svoj logor radi obrane ove važne strateške pozicije.¹⁴ Osim vojnog logora, Rimljani su na prijelazu preko Cetine sagradili i most posljedično formirajući civilno naselje *Pons Tiluri* na mjestu kojeg se danas nalazi grad Trilj.¹⁵ Točnost ubikacije Tilurija na prostor Garduna potvrđuje nam *Tabula Peutingeriana*, a to je još i dodatno dokazano dvama miljokazima od kojih je jedan pronađen kod sela Runovići kraj Imotskog: „*a Tilur(io) m(ilia) p(assum) ...*“, a drugi kod lokaliteta Orepak u selu Prudu, nedaleko od Narone: „*Imp(erator) T[itius] Caesa[r Aug(ustus)] a Til[urio] Sco[dram] LX[VIII] . . .*“.¹⁶ Na *Tabuli Peutingeriani*, Tilurij je zabilježen oblikom *Tilurio* i označen je kao mjesto udaljeno 16 milja od Salone (Slika 2).¹⁷

¹¹ <https://dzs.gov.hr/naslovna-blokovi/u-fokusu/popis-2021/88> (9.7. 2023.)

¹² M. ZANINOVIĆ, 1984, 66.

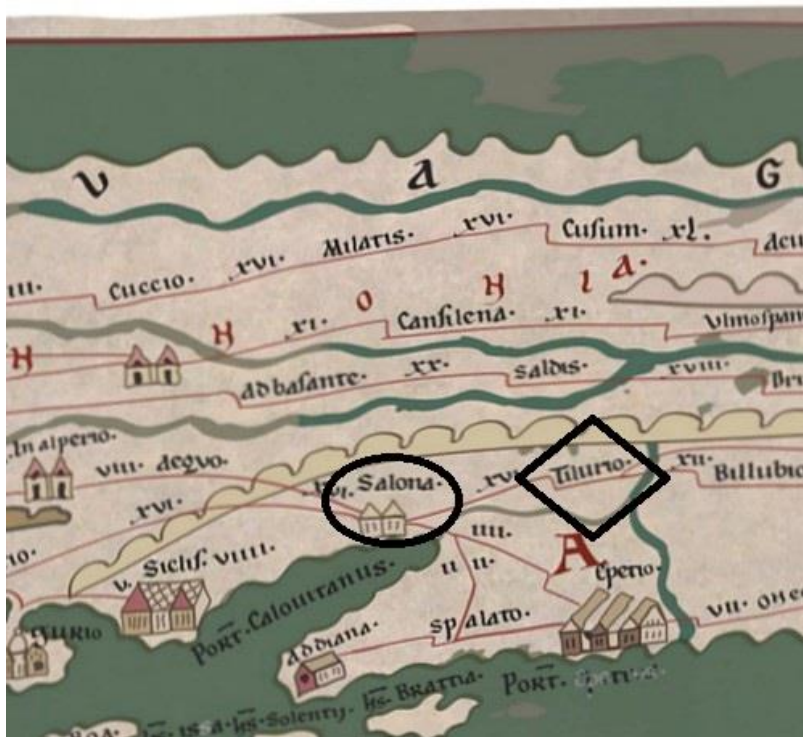
¹³ A. MILOŠEVIĆ, 2011, 95.

¹⁴ M. ZANINOVIĆ, 1984, 95- 97.

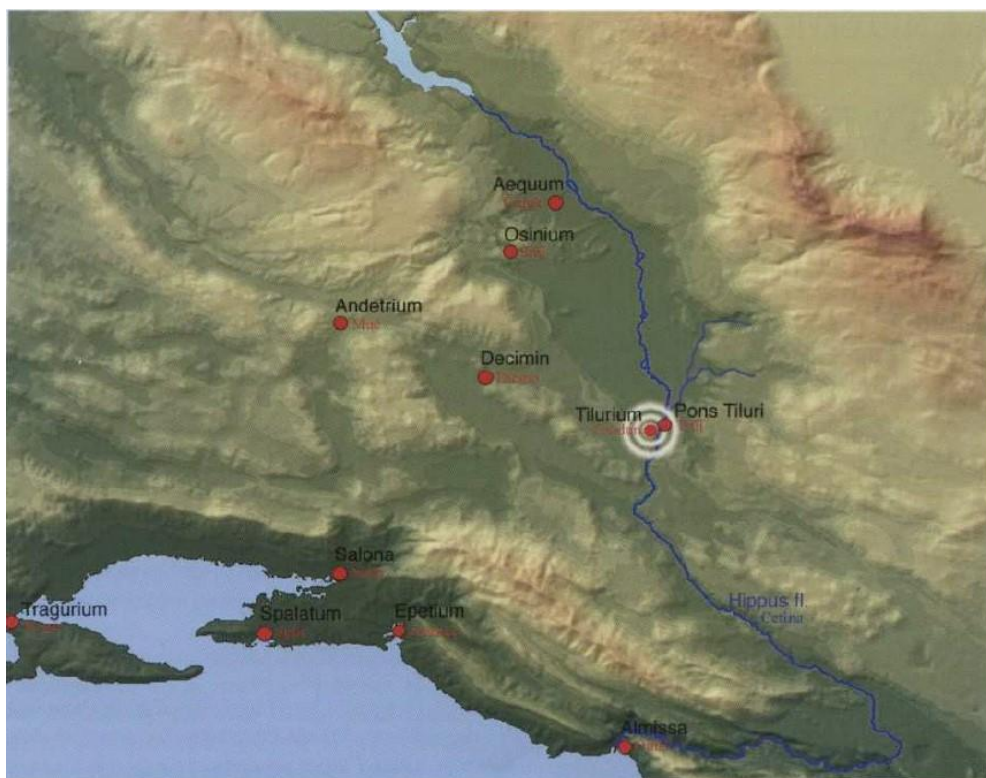
¹⁵ M. ZANINOVIĆ, 1984, 65.; N. CAMBI, 1984, 77.

¹⁶ M. ZANINOVIĆ, 1984, 66.

¹⁷ A. MILOŠEVIĆ, 2017, 55.

Slika 2 – Isječak Tabule Peutingeriane s prikazom pozicije Salone (označeno krugom) i Tilurija (označeno romбом) (<https://www.tabula-peutingeriana.de/tabula.html?segm=5>), (1.10. 2023.)

Slika 3 - Položaj Tilurija u odnosu na druga rimska naselja uz srednji tok rijeke Cetine (A. MILOŠEVIĆ, 2009, 170.)

Da je Tilurij prije dolaska Rimljana bio delmatska gradina potvrđuje nam Plinije Stariji koji ga u svom djelu *Naturalis Historia* naziva *castellum*. Tim latinskim izrazom Plinije je označavao utvrđena gradinska naselja domorodačkog stanovništva.¹⁸ Na prostorima oko Tilurija, prije Rimljana, živjeli su Delmati s kojima su Rimljani kroz razdoblje od stoljeća i pol povremeno ratovali čak osam puta.¹⁹ Delmati su indigena ilirska skupina koja je živjela na prostoru središnje Dalmacije i zapadne Hercegovine još od prapovijesti.²⁰ Prvi spomen Delmata na sceni pisane povijesti potječe iz sredine 2. st. pr. Kr, a donosi nam ga grčki povjesničar Polibije.²¹ Središte im je bilo područje Delminija (*Delmion*) blizu Tomislavgrada na Duvanjskom polju. Nakon smrti kralja Pleurata 180. g. pr. Kr, napuštaju Ilirsko kraljevstvo i ubrzo postaju regionalna politička sila. Najprije ulaze u sukob s rimskim saveznicima Isejcima te indigenim Daorsima, a potom i sa samim Rimom.²² Konačan slom Delmata dogodio se početkom nove ere.²³ Nakon pobjede Rimljana nad Delmatima osniva se provincija Dalmacija, te započinje proces romanizacije prostora Cetinske krajine. Taj proces se brzo odvijao zahvaljujući neposrednoj blizini glavnog grada provincije Saloni, ali i izgradnji novog vojnog logora u Tiluriju u kojem je pozicionirana sedma legija.²⁴

Osim legijskog logora Tilurija, na prostoru Cetinske krajine, na relativno maloj udaljenosti od 18 kilometara nastaju i druga antička naselja: *Pons Tiluri* (Trilj), *Osinium* (Sinj), *Decimum* (Dicmo) i *Aequum* (Čitluk kod Sinja).²⁵ *Pons Tiluri* je civilno naselje koje je nastalo odmah podno tilurijskog logora, na obali rijeke Cetine, a udaljeno je oko 1 kilometar sjeverno od vojnog logora.²⁶ *Osinium* (današnji Sinj), izvorno delmatsko naselje, nalazi se oko 13 kilometara sjeverno od Tilurija.²⁷ U današnjem naselju Dicmo (*Decimum*) nalazila se putna postaja koja je dobila naziv po tome što je udaljena 10 milja (16 kilometara) od Salone (*ad decimum milliarium*).²⁸ U današnjem Čitluku kod Sinja (oko 18 kilometara sjeverno od Tilurija i oko 8 kilometara sjeverno od Sinja) nalazila se veteranska kolonija *Claudia*

¹⁸ M. ZANINOVIĆ, 1984, 65.

¹⁹ A. MILOŠEVIĆ, 2009, 174.

²⁰ D. DŽINO, A. DOMIĆ KUNIĆ, 2013, 65-67.

²¹ A. MILOŠEVIĆ, 1981, 9.

²² D. DŽINO, A. DOMIĆ KUNIĆ, 2013, 65-67.

²³ A. MILOŠEVIĆ, 2009, 174.

²⁴ J. MEDINI, 1984, 107.

²⁵ J. J. WILKES, 1969, 239-242.; M. ZANINOVIĆ, 2010. (a), 499 - 507.

²⁶ M. ZANINOVIĆ, 1984, 71.

²⁷ M. ZANINOVIĆ, 2010, (a), 505.; https://www.udaljenosti.com/udaljenost_sinj_trilj/ (1. 12. 2023.)

²⁸ M. KATIĆ, 2018, 260-261.

Aequum, glavno gradsko središte Cetinske krajine.²⁹ Od glavnog grada provincije Dalmacije - Salone, Tilurij je udaljen nešto manje od 30 kilometara (Slika 3).³⁰

Mnogo je istraživača raspravljalo o podrijetlu imena *Tilurium*. Jednu takvu analizu donosi A. Budrovich, a njegovo razmatranje prenosi M. Zaninović. Budrovich naziv *Tilurium* poistovjećuje sa značenjem kasnolatinske riječi *planurium*, (visoravan otvorena na sve strane), na što Zaninović odgovara da je to upravo opis prostora na kojem se nalazila delmatska gradina i rimski vojni logor. Zaninović je analizirao etimologiju sela Gardun i Vojnić te dodaje da njihova imena također ukazuju na određena vojnička djelovanja. Prema njemu Gardun dolazi od riječi *guard* – straža, a Vojnić od naziva varda - vardište, što je zapravo prijevod imena Gardun. Brdo Stražbenica, koje se nalazi u blizini Tilurija, prema Zaninoviću ukazuje na isto značenje.³¹ S. Gunjača ime Gardun izvodi od *guardia*, *guardiolo* ili *guardiuolo*, pretpostavljajući da se na mjestu Tilurija nekad nalazila manja mletačka stražarnica iz 17. stoljeća.³² Prema B. Gabričeviću, toponim Tilurij ilirskog je podrijetla, a Rimljani su po njemu nazvali i most preko rijeke Cetine (*Pons Tiluri*).³³

²⁹ J. J. WILKES, 1969, 239-242.; M. ZANINOVIĆ, 2010. (a), 506.; https://www.udaljenosti.com/udaljenost_trilj_čitluk/ (1. 12. 2023.)

³⁰ M. SANADER, 2003, 12 – 13.

³¹ M. ZANINOVIĆ, 1984, 66- 67.

³² A. MILOŠEVIĆ, 2011, 95.

³³ B. GABRIČEVIĆ, 1984, 93.

3. POVIJEST ISTRAŽIVANJA

Krajem 18. stoljeća, poznati putopisac Alberto Fortis u svom djelu *Put po Dalmaciji* navodi brojne rimske spomenike koje je uočio na području Trilja.³⁴ Potom arheolog Frane Carrara, godine 1849. obilazi Gardun i zapisuje podatke o zidinama, vodovodu i amfiteatru.³⁵ U drugoj polovici 19. stoljeća lokalitet je obišao G. Alačević koji spominje ostatke zidova.³⁶ Gardun krajem 19. stoljeća posjećuje i Frane Bulić, koji na položaju Mostine uočava ostatke rimskog mosta.³⁷ J. J. Wilkes, poznati britanski arheolog, šezdesetih godina 20. stoljeća dolazi na Tilurij te opisuje lokalitet kao i nadgrobne spomenike.³⁸ Godine 1964. Gardun je posjetio i Marin Zaninović koji detaljno opisuje lokalitet.³⁹ Ovo su samo neki od istraživača koji su posjetili Tilurij.

Tijekom svog obilaska lokaliteta, Zaninović je naglasio da rimski logor nije istraživani, da ga prekrivaju kamene gomile i da poljodjelni radovi lokalnog stanovništva uništavaju njegove ostatke. Također, navodi da je svjedočio i nekim dijelovima logorske arhitekture za koje tvrdi da su ugrađeni u kuće tamošnjih žitelja. Zbog svega navedenog pozivao je na hitnu intervenciju arheologije, kako radi zaštite, tako i radi daljnjeg istraživanja lokaliteta. U koliko lošem stanju se nalazio Tilurij najbolje govore sljedeće Zaninovićeve riječi: „Za sada je Gardun uglavnom rudnik za seljake i arheologe amatere, kao što je već stoljećima kamenolom za okolna sela i zaseoke.“⁴⁰

Ipak nije sve bilo uništeno. Veliki broj nalaza s Tilurija u zadnjih dvjestotinjak godina pristizalo je u Arheološki muzej u Splitu, u Arheološku zbirku franjevačkog samostana u Sinju, kao i Muzej Cetinske krajine u Sinju. Od 2005. godine, nalazi s Garduna čuvaju se i u Muzeju triljskog kraja u Trilju.⁴¹ U jednom članku iz osamdesetih godina 20. stoljeća, Nenad Cambi piše kako se o gardunskom vojnom logoru i njegovom naselju uz most ne može puno reći jer lokalitet jednostavno nije istraživani.⁴² U svom djelu *Arheološka topografija Cetine* koje je objavljeno 1998. godine, Ante Milošević piše da Tilurij još nije arheološki istraživani, ali je opisao vidljive kamene bedeme logora, cisterne i zabilježio ostale lokacije na terenu

³⁴ A. FORTIS, 1984, 198.

³⁵ M. ZANINOVIĆ, 1984, 70

³⁶ M. ZANINOVIĆ, 1984, 70.

³⁷ M. ZANINOVIĆ, 1984, 71.

³⁸ J. J. WILKES, 1969, 97.

³⁹ M. ZANINOVIĆ, 1984, 65- 71.

⁴⁰ M. ZANINOVIĆ, 1984, 70.

⁴¹ Z. BULJEVIĆ, 2012, 21.

⁴² N. CAMBI, 1984, 77.

gdje je primijetio arheološke formacije.⁴³ Upravo su ti Miloševićevi opisi lokaliteta potakli Mirjanu Sanader da započne s arheološkim iskopavanjima u Tiluriju.⁴⁴

Svi zaključci o Tiluriju prije početka arheoloških istraživanja krajem devedesetih godina 20. stoljeća temeljili su se na povijesti, antičkim pisanim izvorima te analizama artefakata koji su lokalni stanovnici od 19. stoljeća pronalazili na lokalitetu. Neki se od tih artefakata još nalaze po njihovim privatnim zbirka, a neki su predavani muzejima.⁴⁵ Sustavna arheološka iskopavanja Tilurija započela su nakon rekognosciranja terena te višegodišnje pripreme, što je uključivalo proučavanje literature i dostupnih nalaza, razgovor s mještanima, pribavljanje novih zračnih snimki te geodetsko snimanje terena.⁴⁶ Projekt je dobio odobrenje od Ministarstva znanosti i tehnologije 1997. godine, a prva iskopavanja započela su tijekom lipnja i srpnja 1998. godine pod tadašnjim vodstvom Mirjane Sanader iz Arheološkog zavoda Filozofskog fakulteta u Zagrebu.⁴⁷ Sustavna arheološka iskopavanja na Gardunu Arheološki odjel Filozofskog fakulteta u Zagrebu provodi, uz povremene prekide, sve do danas.⁴⁸

⁴³ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 243 – 248.

⁴⁴ M. SANADER, 1998, 247 – 248.

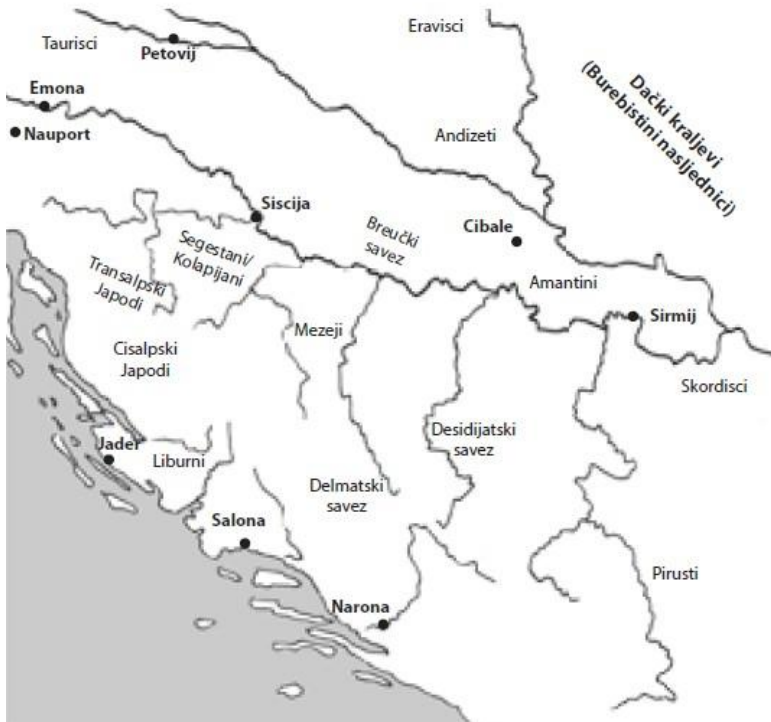
⁴⁵ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010, 33 – 34., 47.

⁴⁶ M. SANADER, 1998, 244 – 248.

⁴⁷ M. SANADER, 1998, 244 – 248.

⁴⁸ https://arheo.ffzg.unizg.hr/provincijalna/?page_id=23 (1. 12. 2023)

4. POVIJESNI OKVIR TILURIJA

Slika 5 – Ilirik iz vremena Oktavijanovog pohoda i Velikog ustanka dvojice Batona (D. DŽINO, A. DOMIĆ KUNIĆ, 2013, 149.)

Zaninović piše da prostor Tilurija nije imao veliki značaj u ranim fazama sukoba kada su započeli prvi ratovi između Delmata i Rimljana. Prve pohode protiv Delmata vodili su Gaj Marcije Figul 156. g. pr. Kr i P. Kornelije Scipion Nazika 155. g. pr. Kr, kada se spominje i uništenje delmatske prijestolnice Delminija. U to vrijeme sukobi su se uglavnom odvijali dublje u unutrašnjosti delmatskog područja, tj. na prostoru Hercegovine, ali i na neretvanskom području.⁴⁹ Prema Zaninoviću upravo su zadnja dva rata, od kojih je prvi osobno vodio Oktavijan (kasnije car August), a u drugom je operacije provodio Tiberije, bili važni za prostor Tilurija (Slika 5).⁵⁰

U razdoblju drugog trijumvirata, Oktavijan, godine 40. g. pr. Kr, sporazumom u Brundiziju, koji se zbio između njega i Marka Antonija, dobiva na upravu provinciju Ilirik.⁵¹ Oktavijanov

⁴⁹ M. ZANINOVIĆ, 1984, 67-68.

⁵⁰ M. ZANINOVIĆ, 1984, 68.

⁵¹ D. DŽINO, A. DOMIĆ KUNIĆ, 2013, 139.

pohod na Ilirik započeo je 35. g. pr. Kr i trajao do 33 g. pr. Kr. Vodio ga je zajedno s Markom Agripom.⁵² Izvori za ovaj rat rimski su povjesničari Apijan i Kasije Dion.⁵³ U ekspediciji su pokoreni Liburni, Japodi, Taurisci, ali i prialpski Salasi. Delmati su se na početku ovog sukoba ujedinili u savez te pod vodstvom Verzona 35. g. pr. Kr. zauzimaju uporište Promonu (kod Drniša). U iduće dvije godine Rimljani su osvojili sva delmatska uporišta počevši od Promone pa do Setovije (kod Sinja). Delmatski vođa Verzon ubijen je i unatoč jakom otporu Delmatski savez kapitulira. Godine 29. pr. Kr bio je proslavljen Oktavijanov trijumf, koji je uključivao i trijumf zbog pobjede u bitci kod Akcija 31. g. pr. Kr.⁵⁴

Sljedeći rat koji je trajao od 6. do 9. g. po. Kr ima puno veću važnost za povijest Tilurija. Riječ je o delmatsko – panonskom ustanku ili Ustanku dvojice Batona (još nazivan i *Bellum Batonianum*). Svetonije kaže da je taj sukob bio „najteži od svih vanjskih ratova poslije punskih“.⁵⁵ Opis ovog rata donose Kasije Dion koji je bio i namjesnik provincije Dalmacije od 224. do 226. godine i Velej Paterkul, sudionik ovog rata.⁵⁶ Neka od glavnih plemena koja su sudjelovala u ovom sukobu su bili Breuci iz južne Panonije, na čelu s Batonom koji je bio jedan od glavnih vođa ovog ustanka. Sljedeći su bili Dezidijati iz središnje Bosne na čelu s vođom koji se također zvao Baton, a među ustanicima su se nalazili i Delmati.⁵⁷

U ovom ratu, koji je trajao četiri godine, glavne operacije vodio je budući car Tiberije skupa sa svojim posvojenim sinom Germanikom. Koliko je situacija na terenu bila teška svjedoči nam činjenica da je za gušenje pobune car August dao Tiberiju na raspolaganje čak polovicu od ukupnog broja legija u Carstvu. Velej Paterkul nam donosi zapis da je bilo okupljeno čak 10 legija, više od 70 kohorti, 10 ala, više od 10 000 veterana, velik broj dragovoljaca i brojno konjaništvo, što je prema Paterkulu predstavljalo najveću rimsku vojsku još od građanskih ratova.⁵⁸ Na proljeće 9. godine, žestoke borbe vodile su se kod delmatskog uporišta Andetrija, u čijoj utvrdi se nalazio Baton koji se uskoro i predao nadmoćnoj rimskoj vojsci. Osvajanjem dezidijatske utvrde Ardube te iste godine, konačno se slama i posljednji ilirski otpor.⁵⁹ Godine 12. održano je triumfalno slavlje u čast pobjednicima Augustu i

⁵² D. DŽINO, A. DOMIĆ KUNIĆ, 2013, 152-158

⁵³ J. J. WILKES, 1969, 47.

⁵⁴ D. DŽINO, A. DOMIĆ KUNIĆ, 2013, 152-158.

⁵⁵ M. ILKIĆ, 2010, 267.

⁵⁶ M. ZANINOVIĆ, 1984, 68.

⁵⁷ D. DŽINO, A. DOMIĆ KUNIĆ, 2013, 172-178.

⁵⁸ D. DŽINO, A. DOMIĆ KUNIĆ, 2013, 177- 178.

⁵⁹ M. ZANINOVIĆ, 1984, 68.

Tiberiju nad gušenjem ovog ustanka.⁶⁰ Prema Zaninoviću gušenje ustanka dvojice Batona predstavlja kraj delmatske povijesti tilurijske gradine i započinje njezina povijest kao rimskog vojnog logora.⁶¹

⁶⁰ D. DŽINO, A. DOMIĆ KUNIĆ, 2013, 179.

⁶¹ M. ZANINOVIĆ, 1984, 68.

5. TILURIJSKA (PREDRIMSKA) GRADINA

Slika 6 – položaj delmatskog Tribulija u odnosu na vojni logor Tilurij (A. MILOŠEVIĆ, 2017, 54.)

Prostor Garduna u razdoblju prije Rimljana, tijekom željeznog doba, bio je naseljen indigenim delmatskim stanovništvom gdje se nalazila i njihova gradina (slika 6).⁶² Da se na Tiluriju nalazila ilirska gradina potvrđuje nam M. Zaninović koji je osobno proveo terenski pregled ovog područja 1964. godine.⁶³ Ilirska gradina smjestila se u neposrednoj blizini kasnijeg rimskog logora na Tiluriju, točnije na dominantom brijegu sv. Petra, koji je omogućavao široki nadzor nad okolnim poljima i brdašcima Cetinskog kraja, kao i na važan prijelaz preko Cetine, kuda su prolazile prometnice prema unutrašnjosti Dalmacije još od prapovijesnog razdoblja.⁶⁴ Zaninović smatra da je vojna i nadzorna uloga ovog područja vidljiva i u toponimu Stražbenica, nazivu brijega koji se nalazi južnije od crkve sv. Petra.⁶⁵

⁶² M. ZANINOVIĆ, 1984, 65-66.

⁶³ M. ZANINOVIĆ, 1984, 65.

⁶⁴ M. ZANINOVIĆ, 1984, 65-66.

⁶⁵ M. ZANINOVIĆ, 1984, 65.

Na vojni karakter ovih prostora upućuju nas i dugački suhozidni bedemi, sjeverozapadno od Garduna, o kojima je prvi pisao J. Britvić. Ostatci ovih predrimskih bedema nalaze se na dva položaja – Mojanka i Prizida. Bedem kod položaja Mojanka nalazi se uz istoimeno brdo na zapadnom dijelu prostrane Turjačke visoravni koja se lokalno naziva Podi. Unatoč njegovom višestoljetnom uništavanju i krađi kamena, bedem je dug oko 700 metara, širok u temelju 6 do 7 metara, a visina mu je na najbolje očuvanim mjestima do 2.5 metra. Prostirući se između brda Mojanke na sjeveru i brijega Čemerica na jugu, zid je zatvarao pristup visoravni Podi s njene zapadne strane i to na mjestu prijelaza od strane Andetrija (Muća) i Salone.⁶⁶

Bedem Prizida pruža se krajnjim jugoistočnim dijelom brda Čemerica, preko Podija do Kusića gomile (istočno od zaselka Bućani) i pritom zatvara prijelaz s Turjačke visoravni prema selu Vojnić koje se nalazi neposredno uz Gardun. Ostatci ovog bedema nalaze se 2.5 km jugoistočno od nasipa Mojanke. Zaninović spominje i još jedan ilirski bedem manjih dimenzija koji se pruža od Kusića gomile do Garduna.⁶⁷ J. Britvić smatra da su ove bedeme podignuli Delmati kako bi se zaštitili od Rimljana.⁶⁸ Slično mišljenje o podrijetlu ovih obrambenih fortifikacija s Britvićem dijeli i M. Zaninović.⁶⁹ Prema B. Gabričeviću, bedemi su podignuti radi zaštite nekog važnog plemenskog središta, te nas topografija terena navodi da bi to središte upravo moglo biti na prostoru Tilurija.⁷⁰

Na širem prostoru oko Tilurija nalazimo čitav niz drugih lokaliteta iz željeznodobnog ilirskog razdoblja. Neki od primjera su gradina Radašuša (kod mjesta Turjaci), čiji bedemi tvore zatvoren prostor pravokutnog oblika, Bekina gradina, koja se nalazi sjevernije od Radašuše itd.⁷¹ D. Periša nam donosi objašnjenje za ostatke ilirskih bedema u okolici Garduna, gradinu Radašušu, tilurijsku gradinu, kao i za cijeli niz drugih gradina i bedema na širem triljskom i sinjskom prostoru. Prema Periši, ovdje nije riječ o delmatskim fortifikacijama i utverdama, nego o ostacima kratkotrajnih rimskih vojnih logora i opsadnih bedema napravljenih s ciljem osvajanja Setovije (utvrda u Sinju) za vrijeme Oktavijanovog pohoda na Ilirik (35. - 33. g. pr. Kr.). Periša smatra da su se nakon osvajanja Setovije i kapitulacije Delmata većina tih logora napustili, osim onog na Gardunu, koji se poslije zbog

⁶⁶ M. ZANINOVIĆ, 1984, 65.; J. BRITVIĆ, 1971, 29 – 33.

⁶⁷ M. ZANINOVIĆ, 1984, 66.

⁶⁸ J. BRITVIĆ, 1971, 32 – 36.

⁶⁹ M. ZANINOVIĆ, 1984, 66.

⁷⁰ B. GABRIČEVIĆ, 1984, 94.

⁷¹ M. ZANINOVIĆ, 1984, 66.

svoje važne strateške pozicije očuvao i razvio u stalni legijski logor.⁷² N. Cesarik, za gradinu Radašušu, pristaje uz Perišino mišljenje o podrijetlu ove utvrde.⁷³

Kao dokaz ilirskoj tezi za tilurijsku gradinu, Zaninović iznosi navod iz treće knjige Plinijeve *Naturalis Historiae*: „*Burnum, Andetrium, Tribulium, nobilita populi Romani proeliis castella*“. Opisujući Dalmaciju, Plinije ove tri pozicije naziva latinskim izrazom *castellum*. Taj se izraz javlja na natpisima antičke Dalmacije, a odgovara hrvatskom nazivu za utvrđenu gradinu, čime Plinije zapravo potvrđuje njihov izvorno gradinski karakter.⁷⁴

Zaninović smatra da Plinijevo spominjanje Burnuma, Andetrija i Tilurija upravo leži u njihovom važnom značaju kao mjestima gdje su se odvijale rimske pobjede u posljednja dva rata koji su doveli do uspostavljanja rimske vlasti nad Dalmacijom.⁷⁵ Prvi je rat trajao od 35. do 33. g. pr. Kr. ,a drugi se vodio u sklopu Batonova ustanka i trajao je od 6. do 9. godine.⁷⁶ Zanimljiv je redoslijed kojim Plinije nabroja ove toponime: „*Burnum, Andetrium, Tribulium...*“. Stoga Zaninović smatra da je Plinije ove pozicije nabrojao po geografskoj osnovi, te zaključuje da je naziv *Tribulium* zapravo samo koruptela originalnog naziva *Tilurium*, koja je vjerojatno nastala pogreškom u prepisivanju *Naturalis Historiae* tijekom srednjeg vijeka.⁷⁷

Kraj delmatskog Tilurija se, prema Zaninoviću, vjerojatno zbio tijekom Batonova ustanka. On citira Kasija Diona koji kaže da je Germanik nakon osvajanja Andetrija dobio zadatak uništiti otpor u preostalim ustanačkim uporištima. Zaninović smatra da se među tim posljednjim delmatskim uporištima sigurno bio nalazio i Tilurij, kao važna točka prijelaza preko rijeke Cetine.⁷⁸ Ipak, dosadašnja arheološka istraživanja vojnog logora, prema Miloševiću i Sanader, još nisu potvrdila Plinijeve navode o postojanju delmatskog *Tribulija*, iako pojedinačni nalazi upućuju da je prostor Tilurija i prije dolaska Rimljana bio naseljen.⁷⁹

⁷² D. PERIŠA, 2009, 511- 514.

⁷³ N. CESARIK, 2018, 58.

⁷⁴ M. ZANINOVIĆ, 1984, 65.

⁷⁵ M. ZANINOVIĆ, 1984, 67 – 68.

⁷⁶ M. ZANINOVIĆ, 1984, 68.

⁷⁷ M. ZANINOVIĆ, 1984, 66.

⁷⁸ M. ZANINOVIĆ, 1984, 67- 68.

⁷⁹ A. MILOŠEVIĆ, 2017, 54.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010, 48.

6. RIMSKI VOJNI LOGOR U TILURIJU

Slika 16 – Legijski logor Tilurij iz zraka i pozicije dosad istraživanih položaja: 1. Vojničke barake; 2. Mozaik prikazom bika; 3. Zapadni bedem; 4. Cisterna; 5. Građevina na sjeverozapadnom dijelu logora. (Z. BULJEVIĆ, 2012, 20.)

Tek nakon gušenja delmatsko – panonskog ustanka, VII. legija u Tiluriju, kao i XI. legija u Burnumu, podižu trajne legijske logore. Vojni logor u Tiluriju bio je prvi veliki graditeljski pothvat Rimljana nakon njihovog konačnog pokoravanja Delmata i uspostavljanja vlasti 9. godine.⁸⁰ Sam legijski logor smješten je na sjeveroistočnom dijelu visoravni koja se uzdiže iznad desne obale rijeke Cetine i dominira cijelom okolicom (slika 16).⁸¹ Oko 200 m sjeverozapadno od te visoravni nalazi se brijeg s crkvicom Sv. Petra gdje se nalazila delmatska gradina.⁸² Vojni logor u Tiluriju imao je važnu ulogu u nadziranju prijelaza preko

⁸⁰ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010, 45.; M. ZANINOVIĆ, 1984, 69-70.

⁸¹ A. MILOŠEVIĆ, 1981, 49.; M. SANADER, 1998, 246.

⁸² M. ZANINOVIĆ, 1984, 65-70.; M. SANADER, 1998, 246-247.

rijeke Cetine u civilnom naselju *Pons Tiluri*, a time i na ceste koje su Salonu povezivale sa sjeveroistočnim i jugoistočnim dijelovima provincije Dalmacije.⁸³

Slika 17 – Položaji s nalazima ostataka rimskih građevina na širem području Tilurija i sa iscrtkanom linijom označenom površinom logora: 1. Zvečaj; 2. Oglavak; 3. Megdan (pretpostavljeno središte logora gdje se nalazio tropej); 4. Ganovac (položaj amfiteatra); 5. Podvornice; 6. Stražbenica (položaj crkve Sv. Petra). (A. MILOŠEVIĆ, 2011, 94.)

Na zračnim snimkama mogli su se vidjeti ostatci tri kule, dio logora, te kružna struktura koja je možda bila amfiteatar.⁸⁴ Arheološka istraživanja u Tiluriju do sada su obuhvatila samo manje arhitektonske dijelove vojnog logora.⁸⁵ Prema M. Sanader, legijski logor u Tiluriju ima oblik nepravilnog pravokutnika, a veličina mu iznosi otprilike 12 hektara (slika 17).⁸⁶ Slične dimenzije logora ima i Burnum.⁸⁷ Na prostoru logora, prema istoku, kod crkve sv. Petra apsolutna visina doseže 429 metara. Prema sjeveru, na položaju Međine, visina se penje i do

⁸³ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010, 42.

⁸⁴ R. MATIJAŠIĆ, 2009, 188.

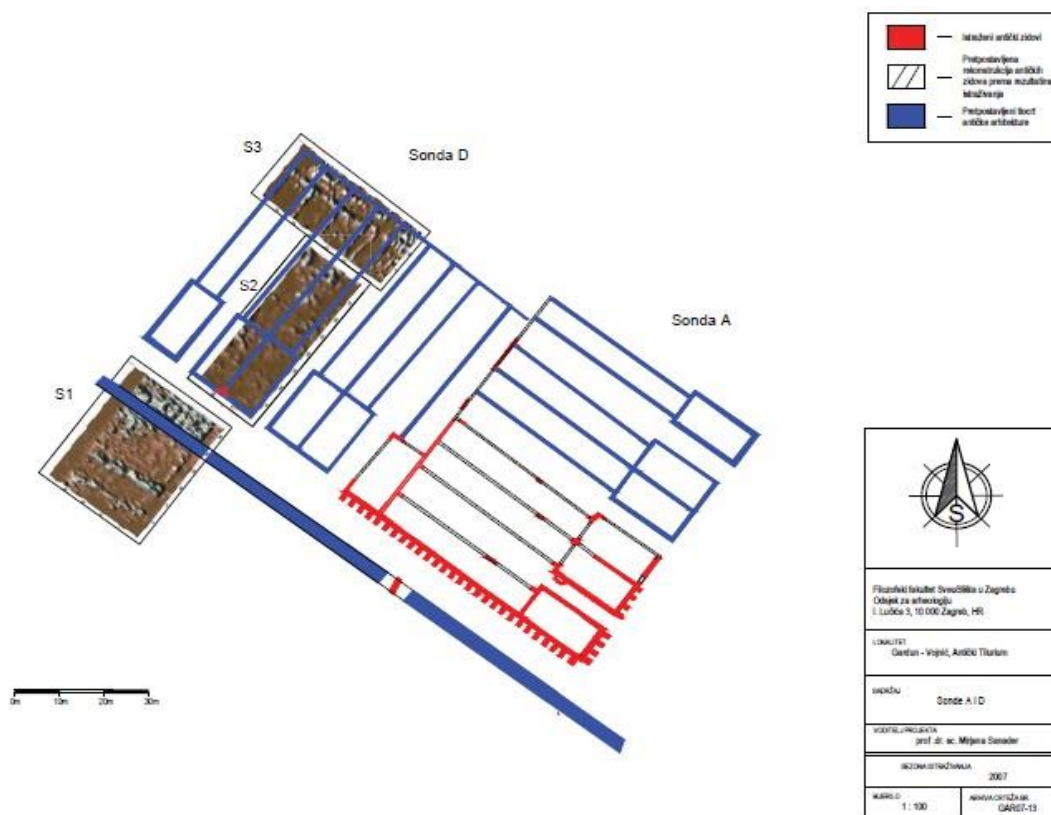
⁸⁵ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010, 53.

⁸⁶ M. SANADER, 2003, 19.

⁸⁷ I. GLAVAŠ, 2015, 85.

440 metara, dok se na jugu prema položaju Podvornice teren spušta na 337 metara. Prema sjeverozapadu, na položaju Oglavak, visina se penje i do 450 metara. Trilj se, za usporedbu, nalazi na visini od 300 metara.⁸⁸ Do danas su arheološka istraživanja na Tiluriju ustanovila perimetar obrambenih bedema logora, ali i prostor vojničkih spavaonica u jugoistočnom dijelu logora.⁸⁹

Kako se teren visoravni na kojoj se nalazio logor lagano spuštao od sjevera prema jugu, taj su pad terena na južnom dijelu Rimljani riješili nasipavanjem određenih građevinskih površina raznim kamenjem, zemljom ili žbukom, kako bi dobili ravan teren koji bi im olakšao buduće građevinske aktivnosti na logoru.⁹⁰

Slika 18 – Trocrt rimskih baraka u Tiluriju i njihovi istraženi djelovi u jugoistočnom dijelu logora (Sonda A i D) (M. SANADER, 2021, 26.)

To se može vidjeti u jugoistočnom dijelu logora, na lokalitetu Mijati (sonda A), gdje se uz njegov južni bedem nalazio kompleks sličnih, paralelno postavljenih vojničkih spavaonica – centurija, orijentiranih u smjeru sjever – jug (slika 18). Zbog prirodnog pada, Rimljani su prvo

⁸⁸ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010, 33.; M. SANADER, 1998, 246.

⁸⁹ I. GLAVAŠ, 2015, 10.

⁹⁰ M. SANADER, 2003, 19 – 20.

nivelirali teren kamenom, potom su izgradili prostorije i onda ih još osigurali brojnim kontraforama na južnim i istočnim zidovima centurija radi bolje stabilnosti građevine.⁹¹ Pretpostavlja se da je ukupno postojalo šest spavaonica jedne legijske kohorte, a dosad je u potpunosti istražen, konzerviran i rekonstruiran samo južni i istočni zid s jednom takvom centurijom koju zatvaraju.⁹²

Arheološkim istraživanjima utvrđeno je da se ispod terase ovog objekta, prema sjeveru, nastavlja još niz paralelnih prostorija.⁹³ Spavaonica za vojnike možda je imala još jedan kat.⁹⁴ Za ovu prostoriju Sanader je tijekom prvih godina istraživanja pretpostavljala da je riječ o žitnici (*horreum*), što se poslije pokazalo pogrešnim.⁹⁵ Zidovi ovog objekta građeni su od nepravilno tesanog kamena s nekvalitetnom žbukom koja je u sebi imala veće primjese pijeska. Rimljani su, kako bi regulirali pritisak, uz vanjski i unutrašnji zid građevine ugradili vodoravno položene drvene grede, koje su u širini zida međusobno povezali okomito postavljenim drvenim gredama.⁹⁶

Ispod kompleksa vojničkih spavaonica nalazio se stariji objekt od kojeg su ostali sačuvani zid vezan čvrstom žbukom i odvodni kanal s imbreksima, a koji su se zatrpali izgradnjom nove građevine.⁹⁷ U jugoistočnom dijelu logora uz vojničke spavaonice otkriven je i južni bedem logora. Širina mu je iznosila 3.15 metara, izgrađen je od većih kamenih blokova, a temelji su napravljeni od kamena različitih dimenzija bez upotrebe žbuke.⁹⁸

⁹¹ M. SANADER, 2003, 63.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010, 52.

⁹² M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010, 52.

⁹³ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010, 52.

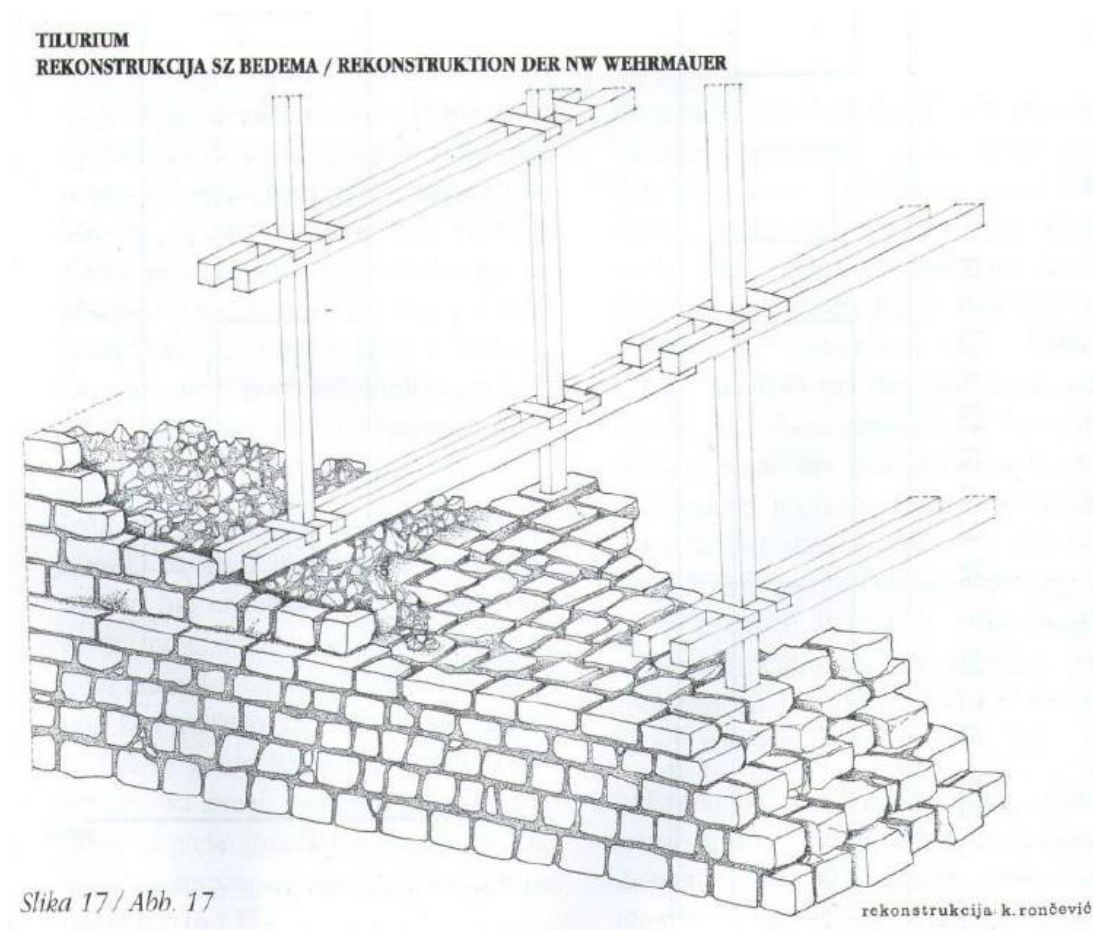
⁹⁴ M. C. BISHOP, 2012, 26.

⁹⁵ M. SANADER, 2003, 65-66.

⁹⁶ M. SANADER, 2003, 82-83.

⁹⁷ M. SANADER, 2003, 74-76.

⁹⁸ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010, 51.

Slika 19 – Rekonstrukcija sjeverozapadnog bedema vojnog logora u Tiluriju (M. SANADER, 2003, 30.)

Logor, koji se smjestio na većem dijelu visoravni, sa sjeverne i istočne strane je bio zaštićen prirodnim barijerama, dok su južne i zapadne strane bile otvorenije prema pristupu taboru. Stoga je bilo potrebno, smatra M. Sanader, upravo na tim stranama dodatno utvrditi logor.⁹⁹

Nekoć monumentalni bedemi na sjeverozapadnoj strani logora danas su sačuvani samo u temeljima. Prema M. Sanader, vanjski rub tog bedema bio je tijekom vremena uništavan, „čak i miniran kako bi se kroz njega otvorio put prema kući i imanju sadašnjih vlasnika.“¹⁰⁰ Sjeverozapadni bedemi logora bili su, na najširem dijelu, 3.2 metra široki te građeni od

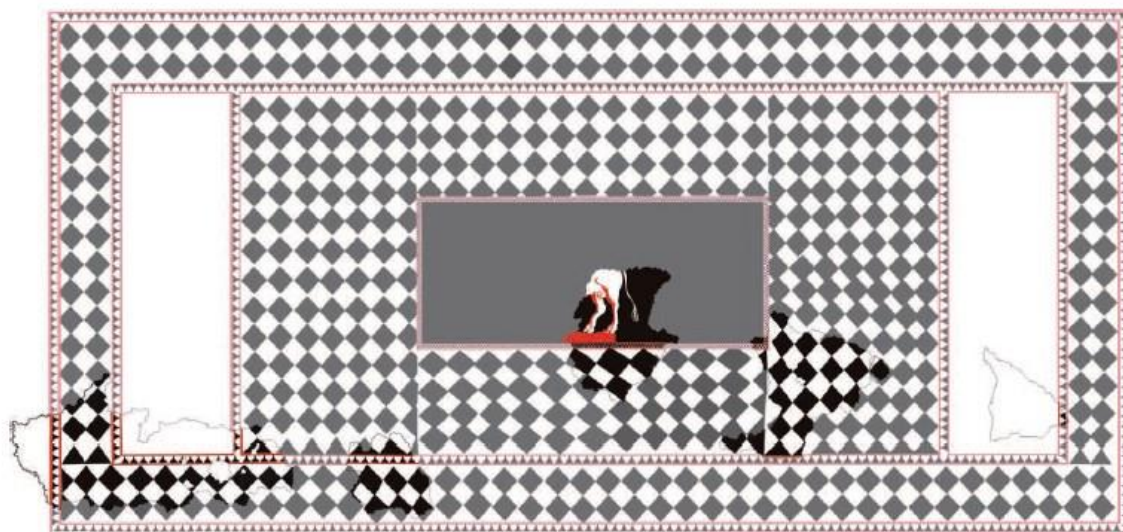
⁹⁹ M. SANADER, 2003, 21.

¹⁰⁰ M. SANADER, 2003, 21 – 22.

nepravilnog kamena povezanog žbukom, a na nekim su mjestima u bedemu bile vodoravno i vertikalno ugrađene masivne drvene grede.¹⁰¹

To se vidi po velikim otvorima u bedemima, koji su formirani od nepravilnog kamena povezanog žbukom, a unutar tih otvora vidljivi su tragovi drvenih otisaka tih greda. Između tih drvenih otisaka nalazili su se pregradni zidovi učvršćeni žbukom i nepravilnim kamenjem. Vanjska strana bedema napravljena je od pravilnih klesanaca.¹⁰² Na temelju ostataka sjeverozapadnog bedema napravljena je i njegova moguća rekonstrukcija (slika 19).¹⁰³

Paralelno uz sjeverozapadni bedem, otkrivena je građevina dužine 40 metara. Na jednom segmentu zida, pri sredini te građevine, nalazi se nekoliko otvora, neki su nastali truljenjem drvenih greda, dok su drugi formirani od četvrtastih keramičkih cijevi.¹⁰⁴ Iz stratigrafskih jedinica koje su ukopane u temeljima ovog objekta uz sjeverozapadni bedem, prema M. Sanader, potječe najveći dio rimske vojne opreme i oružja koji su dosad nađeni na prostoru Tilurija.¹⁰⁵

Slika 5.
Tilurij, idealna rekonstrukcija mozaika (autor: Branko Matulic)
●● Boje koje označavaju sačuvane fragmente mozaika
●● Boje koje označavaju idealnu rekonstrukciju

Figure 5.
Tilurium, ideal restoration of the mosaic (by: Branko Matulic)
●● Colours indicating the preserved fragments of the mosaic
●● Colours indicating the ideal restoration

Slika 20 – Idealna rekonstrukcija mozaika u sondi B (Z. BULJEVIĆ, 2012, 23.)

Na lokalitetu Oglavci, gdje su prilikom rekognosciranja terena uočene veće koncentracije rasutih kockica mozaika, a koje su 1998. godine potakle M. Sanader da na tom položaju

¹⁰¹ M. SANADER, 2003, 21 – 31.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010, 51.

¹⁰² M. SANADER, 2003, 23 – 31.

¹⁰³ M. SANADER, 2003, 28.

¹⁰⁴ M. SANADER, 2003, 55 – 56.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010, 52.; Z. BULJEVIĆ, 2012, 24.

¹⁰⁵ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010, 52.

započne prva arheološka iskopavanja Tilurija, otkriveni su ostatci podnice s mozaikom (slika 20).¹⁰⁶

Zahvaljujući proboju na toj podnici, koji je vjerojatno iz novijeg doba, omogućen je uvid u profil poda s mozaikom, te se pokazalo da ova podnica ima najmanje dvije razine. Najniža razina ispunjena je amorfnim kamenjem povezanim žbukom, što Sanader pripisuje nivelacijskoj ispuni terena.¹⁰⁷ Najdonja podnica najstariji je mozaik (manji ulomak s plavim viticama na bijeloj podlozi), a iznad njega je mlađi mozaik, građen od kvalitetnog materijala (mramorne kockice plave, modre i bijele boje u pravokutnim poljima raznih boja), čiji su dijelovi iskorišteni u podlozi najmlađeg, gornjeg mozaika.¹⁰⁸

Slika 21 – Figuralni prikaz stražnjeg dijela životinje na mozaiku iz sonde B (Z. BULJEVIĆ, 2012, 22.)

Na toj gornjoj podnici, očuvan je ulomak središnjeg polja, na kojem se nalazi figuralni prikaz u bijelim i svjetlocrvenim kamenim kockicama (ali lošije kvalitete) na crnoj pozadini. Taj figuralni prikaz, prema ostacima stražnjih nogu i repa životinje, smatra Sanader, možda prikazuje bika (slika 21).¹⁰⁹ Središnje polje s bikom okruženo je rubom na koje se nadovezuje

¹⁰⁶ M. SANADER, 1998, 249.; M. SANADER, 2003, 31.

¹⁰⁷ M. SANADER, 2003, 35.

¹⁰⁸ M. SANADER, 2003, 35- 37.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010, 52.

¹⁰⁹ M. SANADER, 2003, 37.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010, 52.

niz bijelih i crnih rombova.¹¹⁰ Ti se mozaici iz Tilurija okvirno smještaju na prijelaz iz 1. st. pr. Kr. u 1 st. pa do kraja 1. st.¹¹¹

U sjeverozapadnom dijelu logora smještena je i rimska cisterna za vodu (sonda T), koja je danas upisana na zemljišnom posjedu obitelji Tadinac i Roguljić.¹¹² Ta cisterna samo je dijelom istražena i nalazi se na povišenijem položaju u odnosu na ostatak vojnog logora. Još tijekom šezdesetih prošlog stoljeća lokalni stanovnici su se svojevrijem upustili u iskopavanje dijela cisterne i došli do otkrića kasnoantičkih grobova s prilozima, nakon čega su je ponovno zatrpali.¹¹³

Svi unutrašnji zidovi cisterne bili su premazani s četiri sloja vodonepropusne žbuke, a njome je bio zaglađen i pod objekta.¹¹⁴ Prema Sanader, cisterna je bila prekrivena krovom od drvenih greda koje je postavljeno na sustavu četvrtastih potpornih stupova i pilastara premazanih vodonepropusnom žbukom.¹¹⁵ Cisterni se pristupalo stubište, od kojeg su očuvane dvije stube od fino klesanog kamena.¹¹⁶ Prema Sanader, dimenzije cisterne su 16.60 m x 24.89 m x 27.95 m x 19.30 m, te je mogla zapremiti 1044 m³ vode koja se vjerojatno skupljala s krova ili kanalom koji je vodio prema cisterni, odakle bi onda voda otjecala kanalom koji je vodio prema središtu logora.¹¹⁷ Sanader smatra da količina vode koju bi cisterna sakupila nije bila dovoljna da zadovolji potrebe jedne legije za pitkom vodom, stoga pretpostavlja da su na prostoru logora postojale i druge cisterne ili bunari.¹¹⁸

Legijski logor u Tiluriju vjerojatno je opskrbljivan pitkom vodom i akveduktom koji dosad još nije uočen na terenu.¹¹⁹ Situacija je drugačija kod vojnog logora u Burnumu, gdje je akvedukt (koji ga je opskrbljivao iz izvora u Plavnom Polju) dobro vidljiv, ali i dokumentiran, najviše zahvaljujući Borisu Ilakovcu.¹²⁰ Tilurijski je akvedukt, ukoliko je uopće i postojao, prema Zaninoviću, vodu dovodio negdje iz rijeke Cetine.¹²¹

¹¹⁰ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010, 52.; Z. BULJEVIĆ, 2012, 24.

¹¹¹ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010, 52.; Z. BULJEVIĆ, 2012, 24.

¹¹² M. SANADER, 2003, 40.

¹¹³ M. SANADER, 2003, 40.

¹¹⁴ M. SANADER, 2003, 42.

¹¹⁵ M. SANADER, 2003, 44 – 54.

¹¹⁶ M. SANADER, 2003, 51.

¹¹⁷ M. SANADER, 2003, 82.

¹¹⁸ M. SANADER, 2003, 82.

¹¹⁹ M. ZANINOVIĆ, 1984, 70.

¹²⁰ B. ILAKOVAC, 1982, 35 – 105.

¹²¹ M. ZANINOVIĆ, 1984, 70.

Vodovodna konstrukcija nije mogla biti sagrađena na privatnom, nego isključivo na državnom zemljištu.¹²² S obje strane akvedukta nalazio se jasno definiran pojas širine 15 rimskih stopa (4.44 m), obilježen kamenim međašima, na kojem je bilo zabranjeno obrađivati zemlju, kako bi u bilo kojem trenutku bio omogućen prolaz vojnom osoblju zaduženom za održavanje i nadzor akvedukta.¹²³

Na položaju Oglavak, 1927. godine, pronađen je važan natpis koji svjedoči potencijalnom akveduktu u Tiluriju, a ugrađen je bio kao spolija na kasnoantičkom grobu.¹²⁴ Na natpisu piše: *Imp(eratori) T(ito) Ael(io) Hadrian(o) / Antonino Aug(usto) Pio p(atri) p(atriciae) co(n)s(uli) IIII / coh(ors) VIII vol(untariorum) turrem ad aquam / tollendam fecit / Sex(to) Aemilio Equestre leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) / M(arco) Caec[i]lio Africano praefecto.*¹²⁵

Natpis potječe iz vremena cara Antonina Pija, a na temelju njegova četvrtog konzulata može se točno datirati oko 150. godine.¹²⁶ Ovaj natpis ne spominje samu gradnju vodovoda, jer je on sigurno postojao još i prije, nego njegovu obnovu i rekonstrukciju.¹²⁷ Natpis spominje izgradnju konstrukcije *turrem ad aquam* na Oglavku, za koji B. Ilakovac smatra da je neka vrsta tornja (*castellum*) s nama danas nepoznatim tehničkim rješenjem za podizanje vode.¹²⁸ Prema Borisu Ilakovcu, tehnički pojam *turrem ad aquam* nije koristio Vitruvije, te nije sigurno što taj pojam označava.¹²⁹ Osim toga ovaj natpis spominje tadašnjeg namjesnika provincije Dalmacije Seksta Emilija Ekvestra, VIII dobrovoljačku kohortu koja je ovaj akvedut obnovila te osobu koja je njome zapovijedala – Marka Cecilija Afrikana.¹³⁰ Ovo je jedini pronađen natpis kod nas koji spominje sudjelovanje vojnih postrojbi u izgradnji vodovodne konstrukcije.¹³¹

Prema Miloševiću, još je Frane Bulić bio spominjao akvedukt koji je provodio vodu na prostor Tilurija sa zapadne strane, s područja današnjeg sela Košute.¹³² Kako je taj vodovod bio na nižoj nadmorskoj visini od Garduna, smatra Milošević, spomenuti toranj tj. *turrem ad*

¹²² B. ILAKOVAC, 1982, 95.

¹²³ B. ILAKOVAC, 1982, 95.

¹²⁴ A. MILOŠEVIĆ, 1998, 248.; M. ZANINović, 1984, 70.

¹²⁵ ILJug-03, 01948 = VAHD-2021-345 = AE 1940, 00176 = AE 1941, 00054 ;

[https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=\\$AE_1940_00176.jpg;\\$AE_1941_00054.jpg;\\$PF_ILJug-03_01948.jpg](https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=$AE_1940_00176.jpg;$AE_1941_00054.jpg;$PF_ILJug-03_01948.jpg) (01. 12. 2023.)

¹²⁶ B. ILAKOVAC, 1982, 101.

¹²⁷ M. ZANINović, 1984, 70.

¹²⁸ B. ILAKOVAC, 1982, 101.

¹²⁹ B. ILAKOVAC, 1982, 28.

¹³⁰ M. ZANINović, 1984, 70.

¹³¹ B. ILAKOVAC, 1982, 101.

¹³² A. MILOŠEVIĆ, 2011, 91., fusnota 1.

aquam na položaju Oglavak, vjerojatno je služio funkciji podizanja vode koju bi taj vodovod doveo na neki niži položaj u blizini legijskog logora.¹³³

Milošević navodi da se sa zapadne strane Oglavka, a izvan bedema logora, na nižem položaju Zvečaj bila nalazila antička cisterna. Ta cisterna se, prema njemu, s tog mjesta spajala s rezervoarom na lokalitetu Oglavak, što on zaključuje na temelju otvora u spomenutim bedemima koji se nalaze između ta dva položaja, ali i današnjim velikim bunarom na Zvečaju.¹³⁴ Milošević je pozivao arheološku struku da obrati više pažnje na ovaj položaj jer bi se, kako on smatra, tu moglo nalaziti zanimljivo i inovativno vodoopskrbno postrojenje iz rimskog vremena.¹³⁵

Nakon što su VII. i XI. legija u Skribonijanovoj pobuni 42. godine ostale odane caru Klaudiju te dobile počasni naziv *Claudia Pia Fidelis*, vrlo vjerojatno je došlo (radi nagrade vojnicima i njihovog zapošljavanja) do značajne nadogradnje legijskog logora u Burnumu, a moguće, isto tako, i legijskog logora u Tiluriju.¹³⁶ Na temelju natpisa iz Segeta Donjeg, centurioni VII. legije su nakon 42. godine iz kamenoloma kraj Tragurija nadzirali vađenje građevinskog kamena, i to prema S. Bekavac, za ponovnu izgradnju vojnog logora u Tiluriju, izgradnju ili renovaciju njegovog auxilijarnog tabora, vojničkog vježbališta (*campusa*) te amfiteatra.¹³⁷ Prema I. Glavašu, pozicija auxilijarnog logora u kojem su bile smještene pomoćne vojne postrojbe u Tiluriju još nije utvrđena.¹³⁸

Tilurijski amfiteatar nalazi se na poziciji Ganovac, a ga Milošević opisuje kao „polukružno isturenje s južne strane logora“.¹³⁹ Amfiteatar u Tiluriju, za razliku od sličnog primjerka u Burnumu, još nije arheološki istraživani.¹⁴⁰ Kao i u slučaju amfiteatra u legijskom logoru Burnumu i tilurijski amfiteatar predstavlja legionarski tip arene, koji je služio prvenstveno za potrebe vojnika i pomoćnih trupa.¹⁴¹ Prema M. Buovcu, tilurijski amfiteatar je, s obzirom na svoju poziciju i približne dimenzije, vjerojatno manjeg opsega nego što je to slučaj s burnumskim primjerkom.¹⁴²

¹³³ A. MILOŠEVIĆ, 2011, 91., fusnota 1.

¹³⁴ A. MILOŠEVIĆ, 2011, 91., fusnota 1.

¹³⁵ A. MILOŠEVIĆ, 2011, 91., fusnota 1.

¹³⁶ S. BEKAVAC, 2015, 33 – 34.; CAMBI, et al., 2007, 14.

¹³⁷ S. BEKAVAC, 2015, 34.

¹³⁸ I. GLAVAŠ, 2015, 30.

¹³⁹ A. MILOŠEVIĆ, 1981, 49.

¹⁴⁰ M. BUOVAC, 2021, 14 – 15.; M. GLAVIČIĆ, 2007, 289.

¹⁴¹ M. BUOVAC, 2013, 142.

¹⁴² M. BUOVAC, 2013, 142.

Amfiteatar u Burnumu smješten je na lokalitetu Karlovac, a napravljen je nakon 42. godine (prva faza) za vrijeme cara Klaudija, dok je u vrijeme Vespazijana (druga faza), točnije 76. ili 77. godine, obnovljen i proširen.¹⁴³ Burnumski amfiteatar izgrađen je jugozapadno od obližnjeg legijskog logora, oko 500 metara udaljenosti od principija, te nedaleko od ceste koja je vodila prema Varvariji i Aseriji.¹⁴⁴ Amfiteatar u Burnumu imao je četiri ulaza kojima je bio podijeljen na četiri segmenta, oblik skoro pravilne elipse, a dimenzije su mu iznosile 118 x 87 metara.¹⁴⁵ Rimljani su se vješto prilagodili krškom dalmatinskom terenu pri izradi amfiteatra, što se vidi, primjerice, u podnici sjevernog ulaza u amfiteatar, koja je bila usječena u kamenito tlo krškog terena, a odvodni su kanali amfiteatra također bili usječeni u krško tlo.¹⁴⁶

¹⁴³ M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2009, 76.; N. CAMBI, et al., 2006, 12 – 27.

¹⁴⁴ M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2009, 76., 81.

¹⁴⁵ M. BUOVAC, 2013, 138.; M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2009, 80 – 81.

¹⁴⁶ M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2009, 76 – 81.

7. LEGIJSKI TERITORIJ TILURIJSKOG LOGORA

Slika 11 - Karta s položajima Ekva, Tilurija i Sinjskog polja (M. SANADER, 2016, 41.)

Kasnorepublikanska i ranocarska rimska legija bila je sastavljena od 60 centurija, organiziranih unutar 10 kohorti, čime bi ukupan broj vojnika iznosio oko 5000 i 6000.¹⁴⁷ Za toliki broj ljudi, skupa sa njihovim obiteljima, kao i dodatnim osobljem, bilo je nužno osigurati veliki životni prostor.¹⁴⁸ Taj prostor ili zemljište koje se prostire oko rimskih vojnih logora naziva se *prata legionis* ili *territorium legionis*.¹⁴⁹ On je bio oduzet lokalnim stanovnicima i služio je samo za potrebe vojske.¹⁵⁰ Veličina legijskog teritorija uglavnom je ovisila o brojnosti vojnika i pratećeg osoblja za koje je trebalo osigurati opskrbu hranom, ali i prostor za vježbanje vojnika.¹⁵¹

¹⁴⁷ M. C. BISHOP, 2012, 8.

¹⁴⁸ M. ZANINović, 1985, 64-67.

¹⁴⁹ M. SANADER, 2016, 48-49.

¹⁵⁰ J. J. WILKES, 1969, 392.; M. ZANINović, 1985, 65-67.

¹⁵¹ M. ZANINović, 1985, 67.

Prema Miletiću, Zaninoviću i Cambiju, pojam *territorium legionis* označava isto što i *prata legionis*.¹⁵² Prema Zaninoviću, *prata legionis* označava teritorij ili geografski prostor zasebnog statusa, pod direktnom vojnom jurisdikcijom.¹⁵³ Na tom prostoru su često nastajale kanabe i dijelilo se zemljište umirovljenim vojnicima.¹⁵⁴

Prema Zaninoviću, *prata legionis* podrazumijeva legijske pašnjake, livade, oranice, ali i šume, močvare, šikare itd. Prenoseći zapis Tacita, Zaninović piše da su ti prostori služili za uzgoj i ispašu stoke, poput koza, ovaca, goveda (radi mesa), za uzgoj teglećih životinja poput mula, volova i magaraca (za prijevoz i vuču), za uzgoj legijskih konja, sijanje žita, opskrbu drvom itd. Prostor je služio i za vježbu vojnika.¹⁵⁵ Na legijskom području, pojedinci su mogli uzeti u zakup korištenje pašnjaka za travu ili ispašu stoke.¹⁵⁶

Čak i kada bi vojska napustila logor, legijski teritorij nije se vraćao domaćem stanovništu, nego je i dalje ostajao pod državnim nadzorom. Tim teritorijem je i dalje upravljao carski namjesnik, koji je onda preko agenta (konduktora) mogao zemljište dati u najam lokalnim zemljoposjednicima ili se dio tog prostora mogao dati na raspolaganje veteranima koji bi tu osnivali svoja naselja. Takav primjer davanja dijela legijskog teritorija islužanim vojnicima bio je u Tiliriju, prilikom osnivanja veteranske kolonije *Claudia Aequum*.¹⁵⁷ Na legijskom teritoriju su, osim redovnih legionara, živjeli i veterani, koji su za svoje zasluge državi nagrađivani zemljištem.¹⁵⁸ Tu su također živjele i obitelji redovnih vojnika, kao i obitelji veterana, i to u kanabama, naseljima oko vojnih logora.¹⁵⁹

Kanabe su civilna, neslužbena naselja, vrsta polumunicipalne organizacije, koja su se razvijala neposredno uz logore ili po rubovima užeg logorskog područja. Kanabe su legionare opskrbljivale stvarima koje im nije omogućavala vlastita opskrba, ali su bili i mjesto zabave za vojnike u vremenima mira.¹⁶⁰ Od ovih vojnih naselja su često, poslije odlaska vojnih postrojbi, nastajala i prava civilna naselja koja bi dobila status municipija.¹⁶¹ Kanabe legijskog logora Tilirija su se, prema Zaninoviću, vjerovatno nalazile u neposrednoj blizini

¹⁵² Ž. MILETIĆ, 2010, 118.; M. ZANINOVIĆ, 1985, 65-66.; N. CAMBI et. al. 2007, 8.

¹⁵³ M. ZANINOVIĆ, 1985, 65-68.

¹⁵⁴ M. ZANINOVIĆ, 1985, 67- 68.

¹⁵⁵ M. ZANINOVIĆ, 1985, 66-67.; M. ZANINOVIĆ, 2010. (a), 502.

¹⁵⁶ M. ZANINOVIĆ, 1985, 72.

¹⁵⁷ J. J. WILKES, 1969, 392.; M. ZANINOVIĆ, 1985, 67.

¹⁵⁸ M. ZANINOVIĆ, 1985, 66-67.

¹⁵⁹ M. ZANINOVIĆ, 1985, 66-67

¹⁶⁰ M. C. BISHOP, 2012, 37.; M. ZANINOVIĆ, 1985, 66-67.; N. CAMBI et. al. 2007, 13.; R. MATIJAŠIĆ, 2009, 189.

¹⁶¹ R. MATIJAŠIĆ, 2009, 189.

logora.¹⁶² M. Sanader smatra da se između južnog bedema tilurijskog logora i položaja Podvornice, gdje se prostire plodno polje veličine otprilike 30 hektara, mogle nalaziti kanabe Tilurija.¹⁶³

Prema Zaninoviću, veličina legijskog teritorija (*territorium legionis*) Tilurija nije jasno utvrđena.¹⁶⁴ Zaninović pretpostavlja da je legijski teritorij jedna neprekinuta cjelina, jer bi njegova segmentiranost loše utjecala na nadzor prometnih puteva, kao i mostova, riječnih prijelaza i brdskih prijevoja.¹⁶⁵ Prema Zaninoviću, *territorium legionis* vojnog logora u Tiluriju vjerojatno je obuhvaćao velikim dijelom Sinjsko polje, pružajući se prema zapadu do Dicma i Andetrija, obuhvaćajući time i turjački Podi sjeveroistočno od logora (slika 11). Prema sjeveru, graničio je sa teritorijem kolonije *Claudia Aequum*, koja je posjedovala svoju zasebnu zemljopisnu cjelinu na rubnom dijelu Sinjskog polja. Prema istoku, legijski teritorij prostirao se u smjeru Studenaca, Lovreća i Imotskog polja gdje se poslije, osnutkom municipija *Novae* (Runovići kraj Imotskog), stvorila granična točka legijskog prostora sa teritorijem Narone.¹⁶⁶

Prema Zaninoviću, točnu veličinu tilurijskog vojničkog teritorija nije moguće utvrditi zbog nedostatka podataka kao i arheoloških dokaza, dok je u slučaju Burnuma to lakše utvrditi zahvaljujući arheološkim nalazima koji su tamo pronađeni.¹⁶⁷

Na temelju spomenika pronađenih u Burnumu i izgleda burnumskog legijskog teritorija iznosile su se hipoteze i o vojničkom teritoriju u Tiluriju. S istočne strane rijeke Krke, kod Oklaja i Razvođa, pronađeni su terminacijski natpisi koja potječu iz vremena cara Klaudija, kao i dva granična kamena na kojima se spominje *prata legionis* Burnuma pronađena u Uzdolju kod Promine, koji potječu iz vremena cara Trajana, a označavaju krajnju istočnu točku legijskog teritorija vojnog logora u Burnumu.¹⁶⁸ Sjeverne i zapadne granice određene su prilikom razmještanja vojnih odjeljenja u Kapitolu kod Knina, Strmici i Pađinama, dok se južna granica legijskog teritorija Burnuma prostirala do prostora oko Roškog slapa, što se doznaje zahvaljujući nadgrobnim natpisima veterana XI. legije i IV. legije *Flavia Felix*.¹⁶⁹

¹⁶² M. ZANINOVIĆ, 1985, 75.

¹⁶³ M. SANADER, 2016, 47.

¹⁶⁴ M. ZANINOVIĆ, 1985, 73-74.

¹⁶⁵ N. CAMBI et. al. 2007, 9.

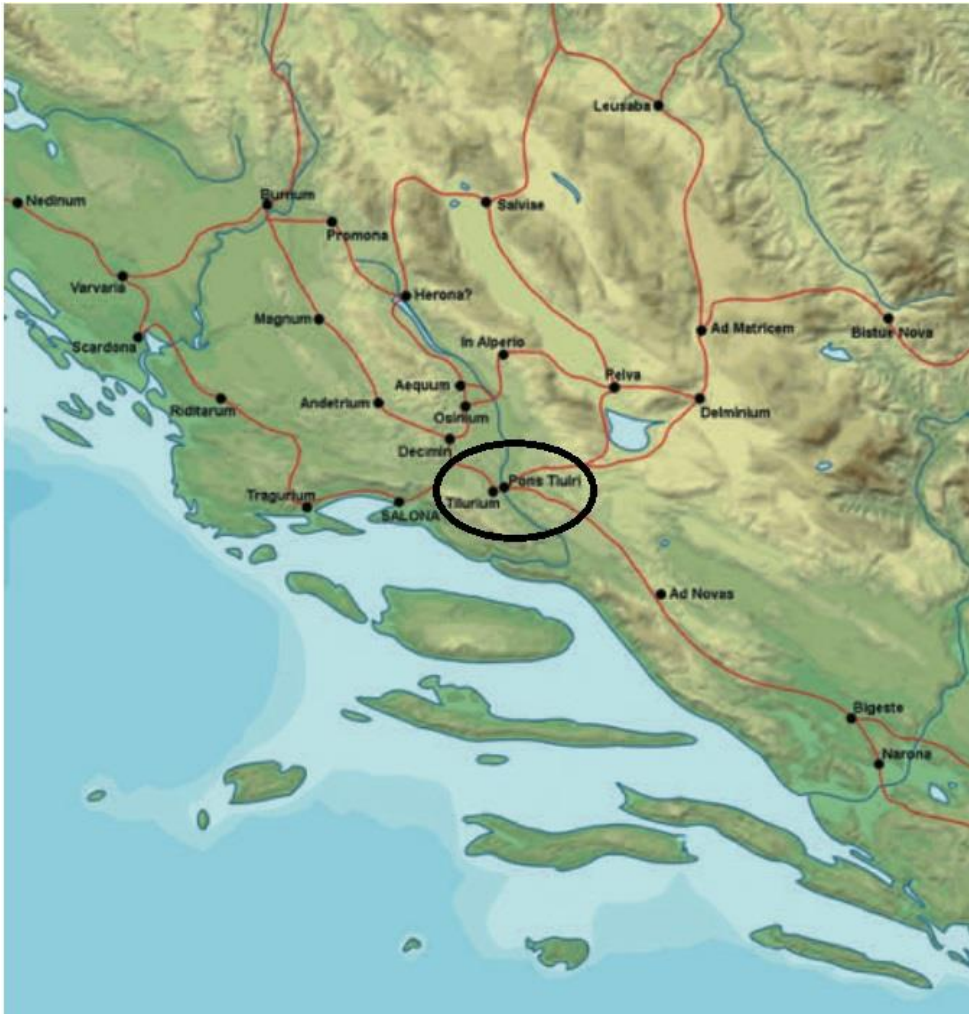
¹⁶⁶ M. ZANINOVIĆ, 1985, 73- 75.

¹⁶⁷ M. ZANINOVIĆ, 2010. (a), 502-503.

¹⁶⁸ Ž. MILETIĆ, 2010, 117-118.; N. CAMBI, et. al., 2007, 7-8.

¹⁶⁹ Ž. MILETIĆ, 2010, 117-119.; N. CAMBI, et. al., 2007, 7-8.; I. GLAVAŠ, 2015, 74-75.

8. INFRASTRUKTURA I MOSTOVI PREKO RIJEKE CETINE

Slika 14 - Prikaz rimskih prometnica na srednjedalmatinskom prostoru i Pons Tilurija kao važnog raskrižja rimskih cesta (A. MILOŠEVIĆ, 2017, 67.)

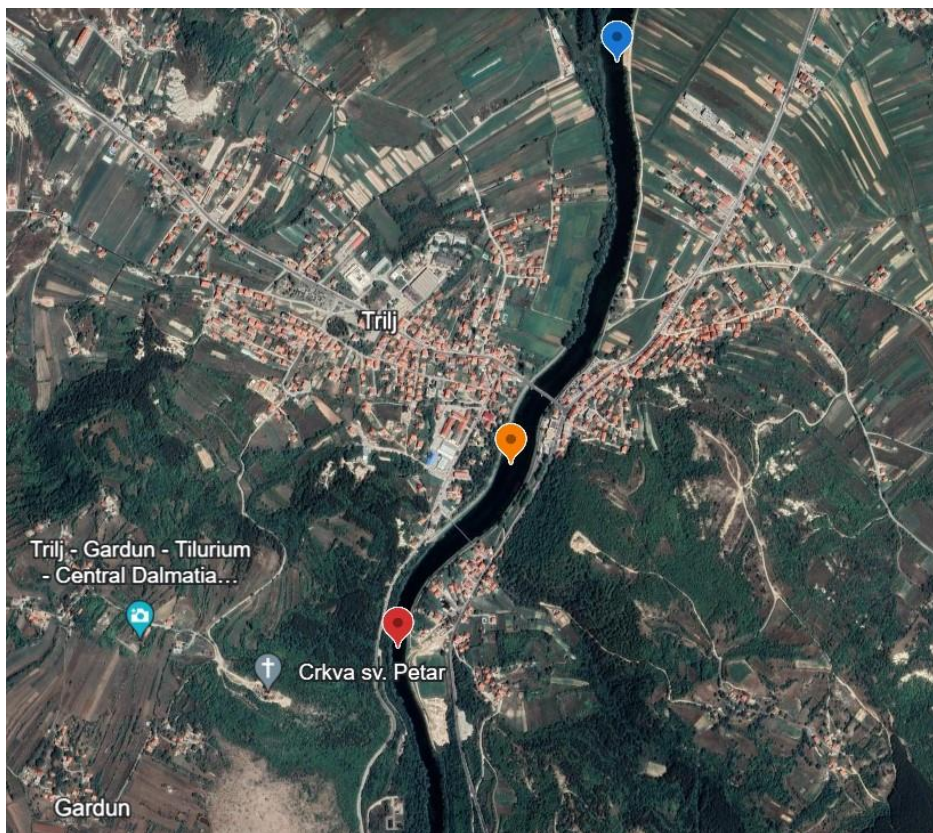
Osnovne pravce cestovne mreže u provinciji Dalmaciji izgradili su Rimljani neposredno nakon gušenja ustanka dvojice Batona (od 6. do 9. g) (slika 14).¹⁷⁰ Za to je u velikoj mjeri bio zaslužan Publije Kornelije Dolabela, carski namjesnik iz vremena Tiberijeve vladavine koji je provincijom Dalmacijom upravljao od 14. do 20. godine.¹⁷¹ Rimske prometnice su u početku gradile legije (iako se ne može isključiti mogućnost da su za njihovu gradnju bile uključene i radne snage pokorenog stanovništva), prvo za vojne i upravne potrebe (poput učvršćivanja

¹⁷⁰ I. BOJANOVSKI, 1974, 15.

¹⁷¹ I. BOJANOVSKI, 1974, 15- 16.

rimске vlasti na novoosvojenim područjima), a potom i za potrebe stanovništva. Ceste su bile i značajan faktor u procesu romanizacije prostora Cetinske krajine.¹⁷²

U Tiluriju se nalazilo prometno čvorište koje je imalo stratešku važnost još i prije dolaska Rimljana, ali i poslije tijekom srednjeg vijeka, jer se od tud moglo krenuti dalje prema sjeveroistoku u današnju Bosnu (pravcem Vrpolje-Aržano), te prema jugoistoku, zabiokovskim krajem, na prostor Narone te dalje prema Albaniji.¹⁷³ To prometno čvorište nije se nalazilo na mjestu vojnog logora, nego izvan njega, u civilnom naselju *Pons Tiluri* (Trilj). U gradnji prometnica bili su uključeni i mostovi te su se u ovom civilnom naselju ispod logora nalazili i važni mostovi preko rijeke Cetine (slika 15).¹⁷⁴

Slika 15 – rimski mostovi na triljskom području. Plavom oznakom označen je most na položaju Mali Drinić, narančastom oznakom most kod civilnog naselja *Pons Tiluri*, a crvenom oznakom most na položaju Mostine kod tkz. Peštine Mlinice. (<https://earth.google.com/web/@43.61838693,16.72386119,313.19015457a,5249.77038514d,30y,0h,0t,0r>) (10. 12. 2023.)

¹⁷² I. BOJANOVSKI, 1974, 17- 19.

¹⁷³ B. GABRIČEVIĆ, 1984, 93.

¹⁷⁴ M. ZANINOVIC, 1984, 71.

Mjesna predaja i pojedini istraživači spominju postojanje tri mosta preko rijeke Cetine na prostoru Trilja.¹⁷⁵ Jedan je bio na položaju Mali Drinić, 400 metara uzvodno od današnjeg triljskog mosta, drugi na stotinjak metara nizvodno od modernog mosta te je Cetinu premostio preko pješčanog otočića koji je do nedavno postojao po sredini toka rijeke (otočić je nestao prilikom jaruženja korita rijeke Cetine u prošlom stoljeću), te treći na položaju Mostine kod tkz. Peštine mlinice, koji se nalazi ispod crkvice sv. Petra na Gardunu, tj. ispod brijega gdje se nalazio rimski logor.¹⁷⁶

Očuvani djelovi mostova nađeni su u više navrata u koritu i na obalama rijeke Cetine prilikom jaruženja.¹⁷⁷ U tridesetim godinama 20. stoljeća, kada je vodouprava Banovine Hrvatske provodila produbljivanje korita rijeke, nađeni su brojni ostatci konstrukcije rimskog mosta, poput masivnih hrastovih pilona i greda, ali i ulomak zavjetnog žrtvenika, kojega je konzularni beneficijar Gnej Tulije Faventin podigao u čast Jupiteru i božanstvu rijeke *Hippus*. Taj natpis Gunjači je poslužio kao dokaz da se u antici rijeka Cetina cijelim svojim tokom zvala *Hippus*. Prije se pretpostavljalo da je samo gornji tok zvan *Hippus*, dok se srednji tok zvao *Tilurus*, a donji *Nastos*.¹⁷⁸ Prema Gabričeviću, mostovi su se, kao sastavni djelovi prometnica, postepeno podizali jedan za drugim.¹⁷⁹

Na *Tabuli Peutingeriani* je na mjestu gdje je označen *Tilurio* ucrtan *bivium*, što prema Bojanovskom pretpostavlja postojanje dvaju prijelaza, odnosno dvaju mostova na rijeci Cetini i to za dva cestovna pravca: most na Malom Driniću bio je dio prometnice Salona – Argentaria, a most u Trilju (putna stanica i civilno naselje *Pons Tiluri*) dio ceste Salona – Scodra, i bila je odvojena od logora.¹⁸⁰ Most kod Peštine mlinice ispod logorskog brijega, prema Zaninoviću, mogao je služiti potrebama legijskog logora na Gardunu.¹⁸¹

Prema Miloševiću, prijelaz preko Cetine bez mosta na položaju Mali Drinić, bio je najčešće korišten kako u prapovijesti, tako i kasnije tijekom srednjeg vijeka, što zaključuje zahvaljujući arheološkim nalazima koji su tamo pronađeni.¹⁸² Milošević je demantirao Bojanovskog koji je smatrao, na temelju oznake *biviuma* na *Tabuli Peutingeriani*, da se na Malom Driniću nalazio i drugi rimski most. Drugi most Milošević smješta znatno uzvodnije, kod Vukovića mosta u

¹⁷⁵ M. ZANINOVIĆ, 1984, 71.

¹⁷⁶ M. ZANINOVIĆ, 1984, 71.; A. MILOŠEVIĆ, 2009, 169-171.

¹⁷⁷ M. ZANINOVIĆ, 1984, 71.

¹⁷⁸ A. MILOŠEVIĆ, 2009, 171-172.

¹⁷⁹ B. GABRIČEVIĆ, 1984, 94.

¹⁸⁰ I. BOJANOVSKI, 1974, 133-134.; M. ZANINOVIĆ, 1984, 71.; A. MILOŠEVIĆ, 2009, 170.

¹⁸¹ M. ZANINOVIĆ, 1984, 71.

¹⁸² A. MILOŠEVIĆ, 2009, 170.

Koljanima (danas je potopljen Peručkim jezerom). On dalje objašnjava da se rimski most nije mogao nalaziti niti nizvodno od Garduna na položaju Mostine ispod logorskog brijega, gdje ga je, prema Miloševiću smjestio F. Bulić, jer je riječ o veoma nepristupačnom terenu.¹⁸³

Milošević smatra da se rimski most nalazio u Trilju, tj. u civilnom naselju *Pons Tiluri*, nizvodno od modernog mosta, gdje je premošćivao nekadašnji pješćani otočić.¹⁸⁴ Most u *Pons Tiluriju* je prema Anti Miloševiću, prvi objekt kojeg je VII. legija izgradila nakon dovršetka logora na Gardunu, a izgradnju tog mosta on datira između 15. g. pr. Kr. i 9. g. Za dataciju mosta mu je pomogao nalaz rimskog bodeža (*pugio*), koji je pronađen na gazu Mali Drinić, za kojeg Milošević vjeruje da je izgubljen dok most još nije postojao, tj. dok se na tom mjestu još uvijek koristio gaz, odnosno prijelaz preko rijeke.¹⁸⁵

U vrijeme namjesnika Dolabele započeo je veliki infrastrukturni projekt izgradnje cestovnih mreža u kojima su aktivno sudjelovali i vojnici VII. legije. Na to ukazuju dva važna natpisa koja su pronađena u Saloni, a ukupno navode izgradnju pet cesta u provinciji Dalmaciji.¹⁸⁶ Iz prvog natpisa (CIL III 3198 a – 10156 a + 3200)¹⁸⁷ doznajemo o izgradnji dvije ceste od kojih su prvu izgradili veksilari VII. i XI. legije, a drugu vojnici VII. legije.¹⁸⁸ Drugi natpis, (CIL III 3201= 10159 + 1398 b = 10156 b)¹⁸⁹, koji spominje gradnju tri ceste, ne iznosi tko ih je napravio, ali Zaninović smatra da je sigurno da su i one napravljene od strane vojnika VII legije.¹⁹⁰ S izgradnjom prometnica VII. legija je započela odmah nakon dovršetka svog logora u Tiluriju.¹⁹¹

Putna postaja i civilno naselje *Pons Tiluri* nastalo je na mjestu prijelaza preko rijeke Cetine, gdje je bio sagrađen i rimski most, a nalazi se svega kilometar zračne linije od logora na Gardunu. Na tom mjestu gdje se nalazilo važno raskrižje rimskih prometnica, prema Zaninoviću, nije iznenađujuće da se razvije i civilno naselje.¹⁹² Takva naselja se u pravilu razvijaju oko dva kilometra udaljenosti od logora i kanaba. U ta naselja su se često doseljavali i veterani, ali i obitelji aktivnih legionara. Prema Bekiću, za ovaj tip naselja je karakteristično

¹⁸³ A. MILOŠEVIĆ, 2009, 170-171.

¹⁸⁴ A. MILOŠEVIĆ, 1981, 15.

¹⁸⁵ A. MILOŠEVIĆ, 2009, 176-180.

¹⁸⁶ I. BOJANOVSKI, 1974, 17-18.; M. ZANINOVIĆ, 70.

¹⁸⁷ Vidi natpis: [https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=\\$Legio-VII_00091.jpg:\\$PF_CIL_03_03200.jpg:pp&nr=1](https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=$Legio-VII_00091.jpg:$PF_CIL_03_03200.jpg:pp&nr=1) (20. 11. 2023.)

¹⁸⁸ D. TONČINIĆ, 2011, 115.

¹⁸⁹ Vidi natpis:

[https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=\\$CIL_03_03198b.jpg:\\$PF_CIL_03_03201.jpg&nr=1](https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=$CIL_03_03198b.jpg:$PF_CIL_03_03201.jpg&nr=1) (20. 11. 2023.)

¹⁹⁰ M. ZANINOVIĆ, 1984, 70.

¹⁹¹ M. ZANINOVIĆ, 1984, 70-71.

¹⁹² I. GLAVAŠ, 2015, 135.; M. ZANINOVIĆ, 1984, 71.; M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010, 42.

da nastaju na dovoljnoj udaljenosti od logora, jer u budućnosti, ako se nalaze na vojnom teritoriju, takva naselja ne bi mogla dobiti status municipija.¹⁹³

Prema Miloševiću, rimski drveni most u civilnom naselju *Pons Tiluri* bio je najvažnije prometno čvorište u provinciji Dalmaciji.¹⁹⁴ Zaninović smatra da je naselje „prelazilo logorsku aglomeraciju po prometu roba i ljudi, koji se odvijao na ovom prijelazu“. Veliki razvitak naselja je, prema Zaninoviću, uslijedio kada je VII. legija *Claudia Pia Fidelis* napustila Tilurij sredinom 1. st. pr. Kr.¹⁹⁵ *Pons Tiluri* se kod Anonimnog Ravenjanina spominje kao *Punteluri* i *Tilurion*, a u Antoninovu itineraru kao *Ponte Tiluri*.¹⁹⁶

Važan spomenik za most i civilno naselje u *Pons Tiluriju* je natpis pronađen 1849. godine podno Garduna, na desnoj obali rijeke Cetine.¹⁹⁷ Natpis glasi: *Imp(erator) Caes(ar) / M(arcus) Aurelius / [[Commodus]] / Antoninus / Aug(ustus) Pius Sarm(aticus) / Germ(anicus) maximus / Brit{t}annicus / pont(ifex) max(imus) trib(unicia) / pot(estate) VIII imp(erator) VI / co(n)s(ul) IIII p(ater) p(atriciae) / pontem Hippi flumi/nis vetustate cor/ruptum restituit / sumptum et operas / subministrantibus / Novensibus Delmi/nensibus Reditis cu/rante et dedicante / L(ucio) Iunio Rufino Procu/liano leg(ato) pr(o) pr(aetore).*¹⁹⁸

Taj natpis potvrđuje postojanje civilnog naselja podno logora, koje je funkcioniralo odvojeno od vojnog logora i imalo je važnu prometnu ulogu. Svoj naziv naselja *Pons Tiluri* dobio je upravo po legijskom logoru *Tiluriumu*.¹⁹⁹ Osim toga, iz natpisa doznajemo da je most na rijeci *Hippus* obnovljen u vrijeme cara Komoda 184. godine zajedničkim sredstvima međusobno udaljenih municipija *Delminiuma* (Županjac u Duvnu), *Novae* (Runovići kraj Imotskog) i *Ridera* (Danilo kod Šibenika).²⁰⁰

Zanimljivo je da natpis uopće ne spominje Tilurij niti koloniju *Claudia Aequum*, nego međusobno vrlo udaljena mjesta koja su jugoistočno i sjeverozapadno od rijeke Cetine, što prema Miloševiću govori o velikoj važnosti mosta za širu zajednicu.²⁰¹ Zaninović smatra da je nesudjelovanje Tilurija u obnovi mosta preko rijeke Cetine dokaz da je Tilurij i tada, u drugoj

¹⁹³ L. BEKIĆ, 2007, 317.

¹⁹⁴ A. MILOŠEVIĆ, 2009, 169.

¹⁹⁵ M. ZANINOVIĆ, 1984, 71.

¹⁹⁶ A. MILOŠEVIĆ, 2009, 176.

¹⁹⁷ M. ZANINOVIĆ, 1984, 73.

¹⁹⁸ CIL III, 03202 (p 1651) = CIL 17-04, 00323a = D 00393.; Vidi natpis:

[https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=\\$PF_CIL_03_03202.jpg:\\$PF_CIL_03_03202_1.jpg:\\$PF_CIL_03_03202_1.jpg:\\$PF_CIL_03_03202_1.jpg:\\$PF_CIL_03_03202_1.jpg](https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=$PF_CIL_03_03202.jpg:$PF_CIL_03_03202_1.jpg:$PF_CIL_03_03202_1.jpg:$PF_CIL_03_03202_1.jpg:$PF_CIL_03_03202_1.jpg) (21. 11. 2023.)

¹⁹⁹ M. ZANINOVIĆ, 1984, 71.; A. MILOŠEVIĆ, 2009, 174.

²⁰⁰ A. MILOŠEVIĆ, 2009, 174.

²⁰¹ A. MILOŠEVIĆ, 2009, 174.

polovici 2. st. i dalje bio pod vojnom upravom i da nakon odlaska VII. legije nije dobio municipalni status kao npr. Burnum.²⁰² *Aequum* je, prema Zaninoviću, unatoč blizini Tiluriju i njegovoj važnosti kao glavnog gradskog naselja Cetinske krajine, bio pošteđen plaćanja ovih troškova upravo zbog svog statusa kolonije.²⁰³

Ekvo je zbog svog privilegiranog statusa kolonije i sjedišta zemljoposjednika, prema Zaninoviću mogao jednostavno odbaciti svoje sudjelovanje u diobi troškova popravka mosta, koje je na kraju „spalo“ na tri naselja nižeg municipalnog statusa: Rider, Novae i Delminij.²⁰⁴ Zaninović također iznosi sumnju da su u obnovi mosta sudjelovali vojni inženjeri i ostali graditelji iz tilurijskih vojnih postrojbi s obzirom da se ni oni ne spominju na natpisu.²⁰⁵ Prema Bojanovskom, Ekvo nije sudjelovao u obnovi ovog mosta jer je već preko Preloga, Rude i Uništa, bio dvostruko povezan sa unutrašnjošću provincije Dalmacije, pa stoga nije imao nikakav interes u održavanju mosta u Pons Tiluriju. Uloga Ekva, navodi Bojanovski, bila je održavanje mosta na Cetini kod Hana koji je bio dio važne prometnice Salona – Servitium.²⁰⁶

Prema Miloševiću, most preko rijeke Cetine u Pons Tiluriju bio je izgrađen od drva i masivnih drvenih pilona obloženih okovima na vrhu koji su zabijeni u sedreno riječno dno. Taj drveni most, navodi Milošević, bio je izgledom i konstrukcijom vrlo sličan mostu kojeg je Cezar podigao preko rijeke Rajne u vremenu 58. – 56. g. pr. Kr., prilikom nastojanja pokoravanja germanskih plemena, a njegov izgled je detaljno opisan u *De Bello Gallico*. Blisku analogiju sa sličnim nalazima Milošević pronalazi u Sirmiju, gdje je, prema njemu, ovakav most bio podignut preko rijeke Save. Dodatne usporedbe Milošević vidi i sa prikazom jednostavno građenog mosta na Trajanovu stupu, ali i prijedlogom rekonstrukcije drvenog mosta iz Muzeja rimske civilizacije u Rimu.²⁰⁷

Prema Zaninoviću nije poznato zašto su ove municipalne zajednice financirale obnovu ovog mosta. Kao moguće razloge, on navodi kazneni namet ovim zajednicama ili je samo riječ o njihovom zajedničkom gospodarskom interesu.²⁰⁸ Milošević smatra da razlog njegove

²⁰² M. ZANINOVIĆ, 1984, 72-73.; M. ZANINOVIĆ, 2010. (a), 502.

²⁰³ M. ZANINOVIĆ, 1984, 73.

²⁰⁴ M. ZANINOVIĆ, 1984, 73.

²⁰⁵ M. ZANINOVIĆ, 1984, 73.

²⁰⁶ I. BOJANOVSKI, 1974, 59.

²⁰⁷ A. MILOŠEVIĆ, 2009, 172-173.

²⁰⁸ M. ZANINOVIĆ, 1984, 73.

obnove leži u drvenoj građi od kojeg je most bio konstruiran, koja je sklona propadanju i zahtjeva česte popravke, a sam natpis upravo dokazuje jednu takvu njegovu rekonstrukciju.²⁰⁹

Prema Miloševiću, taj drveni most je sa desne strane Cetine, podno Tilurija, a na mjestu gdje se nekad nalazio pješčani otočić, imao zidani pristup mostu na kojem se nalazio i spomenuti kameni natpis, te je taj utvrđeni dio mosta, smatra Milošević, možda služio i kao prostor za činovnika koji je u ime države ubirao mostarinu. Milošević tvrdi da se prema mjesnim podacima iz 19. st. tu još bio nazirao i manji poluotočić koji, prema njemu, sugerira neku kamenu konstrukciju koja se tu nalazila.²¹⁰

Taj most preko rijeke Cetine u Pons Tiluriju vrlo je važan jer je bio sjecište triju glavnih rimskih cesta koje su povezivale glavni grad provincije – Salonu sa ostatkom unutrašnjosti provincije Dalmacije. Cesta je sjeverno od mostnog naselja vodila do *Aequuma*, pa se nastavljala sve do *Servitiuma* na Savi (granica provincije Dalmacije i Panonije), prema sjeveroistoku cesta je vodila do *Argentarie* na rijeci Drini (Srebrenica), a jugoistočno prema Naroni (dio važne prometnice Akvileja – Dirahij).²¹¹ Prema Zaninoviću i Bojanovskom, upravo je *Pons Tiluri* bio *caput viae* te važne rimske prometnice Akvileja – Dirahij, čiji je sastavni dio bila upravo dionica Pons Tiluri – Narona.²¹² Prometnu važnost tog mostnog naselja naglašava i činjenica da su se upravo od Tilurija, a ne od Salone, brojile udaljenosti u rimskim miljama, kao što su pokazali pronađeni miljokazi iz Runovića i Pruda, a što prema Miloševiću, nije bila uobičajena praksa u to doba.²¹³

Zaninović navodi interesantan podatak da Tilurij, za razliku od Burnuma, nikad nije dobio status municipija. On smatra da razlog tomu leži u blizini kolonije *Claudia Aequum* (Čitluk kod Sinja), odnosno činjenici da na ovakvoj kratkoj udaljenosti nema potrebe za dva naselja gradskog tipa. Također, prema Zaninoviću, vojničko značenje Tilurija rimskoj je upravi bilo mnogo važnije od drugih razloga, te je stoga Ekvo u budućnosti prevladao kao gradsko naselje nad Tilurijem.²¹⁴

Tilurij je očuvao svoj važan vojni i prometni značaj sve do kraja antike, kada je početkom 6. ili 7. st., u vremenu seobe naroda, razoren tijekom snažnih provala Avara, Slavena i Gota na prostor Dalmacije. Njegovo bitno prometno čvorište je, u konačnici, rezultiralo ponovnom

²⁰⁹ A. MILOŠEVIĆ, 2009, 174.

²¹⁰ A. MILOŠEVIĆ, 2009, 173 – 174.

²¹¹ I. BOJANOVSKI, 1974, 133-134.; I. GLAVAŠ, 2015, 135-137.; B. GABRIČEVIĆ, 1984, 94.

²¹² M. ZANINOVIĆ, 1984, 70 – 71.; I. BOJANOVSKI, 1974, 151.

²¹³ A. MILOŠEVIĆ, 2009, 170.

²¹⁴ M. ZANINOVIĆ, 1984, 72.

rekonstrukcijom naselja tijekom srednjeg vijeka što dokazuju nalazi poput pozlaćene olovne križolike aplike (koja se propisuje Gotima ili Langobardima) te sjevernoafričke kontejner amfore koja datira od kraja 5. do sredine 7. st.²¹⁵ Ime se *Tilurium* sve do današnjeg dana očuvalo u imenu grada Trilja.²¹⁶

²¹⁵ M. ZANINović, 1984, 73.; A. MILOŠEVIĆ, 2011, 91-95.; M. ZANINović, 2010 (a), 507.

²¹⁶ M. SANADER, D. TONČINIĆ, 2010, 32.

9. GARDUNSKI TROPEJ

Slika 7 – Cambijeva rekonstrukcija Gardunskog tropeja, prednja i stražnja strana (N. CAMBI, 2011, 134.)

Jedan od najvažnijih arheoloških nalaza Tilurija zasigurno je Gardunski tropez, spomenik koji je podignut u čast pobjede Rimljana nad ustankom dvojice Batona (*Bellum Batonianum*) iz vremena od 6. do 9. godine.²¹⁷ Otkriven je sasvim slučajno, 1886. godine, za vrijeme poljoprivrednih radova na zemljištu lokalnog stanovnika Ante Bilića.²¹⁸

Rimski tropeji spomenici su javnog karaktera koji komemoriraju vojne pobjede i obično se nalaze na mjestima vojnih operacija ili na nekoj drugoj poziciji koju bi odabrala pobjednička strana. Cilj tropeja bio je pokazati pokorenim narodima rimsku vojnu i političku superiornost.²¹⁹ Prema Gabričeviću, bilo je iznimno važno da se podigne upravo na mjestu od posebnog značaja u životu i kulturi pokorenog stanovništva, kako bi se te poražene narode najviše ponizilo.²²⁰ Cambi smatra da je tropez, zbog činjenice da je nađen na čestici koja se nalazila unutar zidina, sigurno bio smješten na nekom istaknutom mjestu unutar samog

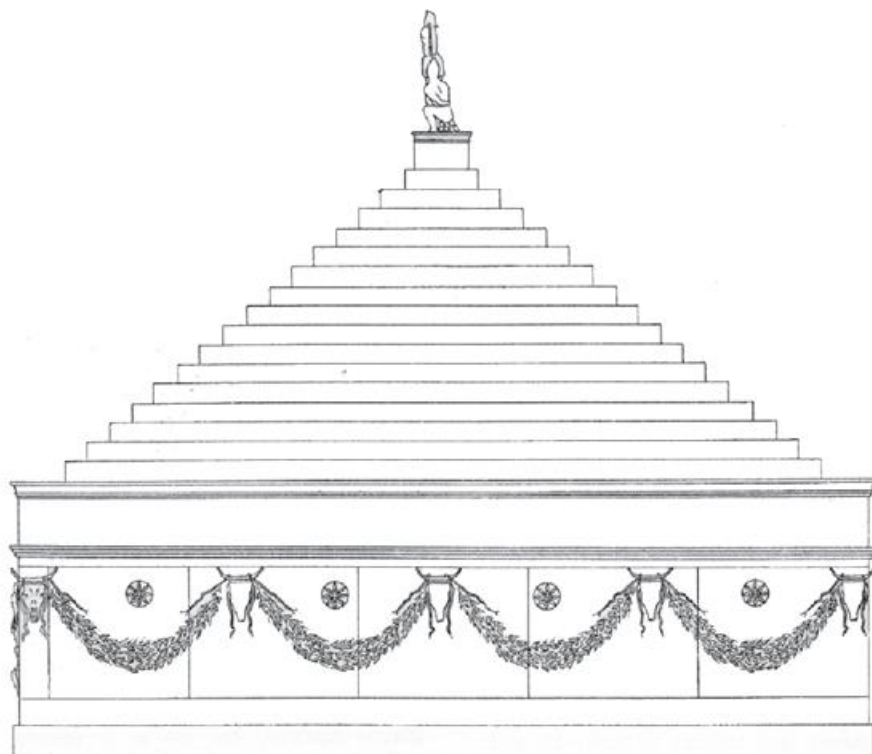
²¹⁷ A. MILOŠEVIĆ, 2017, 73.; N. CAMBI, 2011, 137.

²¹⁸ N. CAMBI, 2011, 131.; N. CAMBI, 1984, 77.

²¹⁹ N. CAMBI, 2011, 125.

²²⁰ B. GABRIČEVIĆ, 1984, 94.

logora.²²¹ Prema Cambiju, spomenik je bio podignut unutar vojnog logora u Tiluriju zbog zasluga samih legija koje su tu bile pozicionirane i koje su pridonijele rimskoj pobjedi nad Ilirima.²²²

Slika 8 – Cambijeva rekonstrukcija Gardunskog tropeja, bočne strane (N. CAMBI, 2011, 134.)

N. Cambi također navodi da su se u okruženju tropeja vrlo vjerojatno obavljale i komemorativne žrtve.²²³ Na temelju očuvanih fragmenata, kao i uz usporedbu s drugim rimskim tropejima, N. Cambi napravio je moguću idealnu rekonstrukciju Gardunskog tropeja (slika 7, slika 8).²²⁴ Od Gardunskog tropeja očuvana je čitava reljefna ploča s natpisnim poljem (slika 9), koja se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu, kao i još jedan manji fragment (slika 10), koji se nalazi u Muzeju Cetinske krajine u Sinju.²²⁵

Osim rekonstrukcije, Cambi iznosi i njegovu detaljnu analizu: tropej je imao oblik nepravilnog kvadrata koji je bio okružen popločanim peribolom. Prednja strana spomenika bila je duga 28 rimskih stopa (oko 8.2 do 8.4m), dok su bočne strane bile dužine 25 rimskih

²²¹ N. CAMBI, 1984, 81.

²²² N. CAMBI, 2002, 93.

²²³ N. CAMBI, 2011, 133.

²²⁴ N. CAMBI, 2002, 92.; N. CAMBI, 1984, 77- 78.

²²⁵ N. CAMBI, 2011, 131.

stopa (oko 7.3 do 7,6m).²²⁶ Cijelo tijelo tropeja bilo je obloženo s vanjske strane ukrasnim pločama približno istih dimenzija. Ploče su spojene utorima na bočnim i klinovima na gornjim stranama.²²⁷ Na prednjoj strani bilo je šest, dok je na bočnim stranama bilo po pet ukrasnih ploča.²²⁸ Na prednoj strani nalazilo se i monumentalno natpisno polje s ručkama u obliku beotskog štita koji je bio dekoriran akantovim viticama.²²⁹

Slika 9 – Prikaz tropeja na ploči u desnom uglu prednje strane Gardunskog tropeja (N. CAMBI, 2011, 131.)

Prema Cambiju, natpisna ploča je sadržavala posvetni natpis od vjerojatno tri retka, ali od svega je ostalo očuvano samo posljednje slovo prvog retka, O.²³⁰ Cambi smatra, da se zbog očuvanja samo jednog slova ne mogu donijeti zaključci o samoj formi i karakteru natpisa.²³¹ Stoga uspoređujući Gardunski tropej s rimskim tropejom u Turbiji, Cambi donosi zaključak da se u prvom retku vjerovatno nalazilo upisano službeno ime cara: *IMP(eratori) CAESARI DIVI FILIO AVGVST(O)* i da je jedino očuvano slovo vjerovatno završetak titulature cara Augusta.²³² Prema Cambiju, u ostalim dvama retcima vjerovatno su se nalazili drugi carevi titulari, dok se prema dnu nalazio popis imena naroda koje su Rimljani pokorili, kao i imena vojskovođa koji su tada zapovijedali rimskim trupama.²³³

²²⁶ N. CAMBI, 1984, 79-80.; N. CAMBI, 2011, 138.

²²⁷ N. CAMBI, 1984, 80.

²²⁸ N. CAMBI, 1984, 80.

²²⁹ N. CAMBI, 1984, 78-79.; N. CAMBI, 2002, 92.

²³⁰ N. CAMBI, 1984, 78.; N. CAMBI, 2011, 131.

²³¹ N. CAMBI, 1984, 78.; N. CAMBI, 2011, 131.

²³² N. CAMBI, 1984, 78.; N. CAMBI, 2011, 131

²³³ N. CAMBI, 1984, 78.

Slika 10 – Ulomak lijeve strane prednjeg dijela Gardunskog tropeja (N. CAMBI, 2011, 132.)

Cambi navodi da se s lijeve i desne strane natpisnog polja nalaze međusobno antitetički postavljene reljefne ploče s prikazanim rimskim trijumfalnim scenama. To zaključuje zahvaljujući manjem pronađenom fragmentu.²³⁴ Na tom fragmentu, koji je činio donji lijevi kut ispod natpisnog polja, sa sličnim prikazanim scenama (dio noge jednog barbara), Cambi zaključuje kako su obje strane natpisnog polja imale u antitetičkoj simetriji jednake prikaze.²³⁵ Ispod natpisnog polja, tekao je friz koji spaja obje strane tropeja s gusto prikazanim oklopima i oružjem.²³⁶ Izgled stražnje strane spomenika nije poznat, ali Cambi navodi da je vrlo vjerojatno da je stražnja strana bila identična prednjoj, što bi značilo da se Gardunskom tropeju moglo pristupiti s obje strane.²³⁷

U desnom kutu od natpisnog polja, u centru triumfalne scene, prikazano je deblo stabla, tj. tropej s odrezanim granama na kojima je načičkano rimsko oružje, štitovi, koplja i oklop pri sredini koji simboliziraju pobjedu. U podnožju tropeja prikazani su barbari, koji su lancima vezani za deblo i sjede na gomili kamenja.²³⁸ Cambi navodi da se prikazane barbare može razlikovati po stilu njihova odijevanja (ogrtači, fibule, kape itd).²³⁹ On također smatra kako su barbari namjerno prikazani različito što bi moglo predstavljati točno određene narode. Cambi zaključuje kako se prema odlikama narodnih nošnji barbarin s desne strane može prepoznati kao Panonac, a s onaj s lijeve strane kao Delmat.²⁴⁰

²³⁴ N. CAMBI, 1984, 78.; N. CAMBI, 2011, 132.

²³⁵ N. CAMBI, 2011, 132.; N. CAMBI, 1984, 78.

²³⁶ N. CAMBI, 2011, 133.

²³⁷ N. CAMBI, 2011, 137.

²³⁸ N. CAMBI, 2002, 92.; N. CAMBI, 1984, 78.; N. CAMBI, 2011, 131 -132.

²³⁹ N. CAMBI, 2002, 92.

²⁴⁰ N. CAMBI, 1984, 85-86.; N. CAMBI, 2011, 137.

Bočne stranice tropeja su prema Cambiju bile ukrašene bikovskim lubanjama, tj. bukranijima iz kojih su „visile“ girlande. Prema Cambiju ostaje nepoznanica koliko je bukranija bilo na bočnim stranicama tropeja.²⁴¹

Za izgled gornjeg dijela Gardunskog tropeja, Cambi zbog neočuvanih elemenata nadgrađa donosi samo idealnu rekonstrukciju.²⁴² Cambi pretpostavlja da se iznad baze s natpisnim poljem i ukrasima nalazio piramidalni završetak s kruništem koji je završavao s kipom cara pobjednika ili tropejom s barbarima. On dodaje da se između baze i piramidalnog završetka nalazio ukrasni element valjkastog oblika, okružen stupovima, dok su se u nišama građevine nalazile statue careva i vojskovođa. Drugi kat tropeja, prema Cambiju, nije postojao.²⁴³

Cambi smatra da je Gardunski tropej izrađen u radionici u Tiluriju od strane klesara koje je angažirala rimska VII. legija. Ista ta klesarska radionica je za vojnike sedme legije izrađivala i nadgrobne stele.²⁴⁴ Cambi to zaključuje na temelju jednostavnije izvedbe u lokalnom kamenu od kojeg je spomenik napravljen, ali i karakterističnog friza oružja na tropeju, koji se, kaže Cambi, javlja na brojnim nadgrobnim stelama pronađenim na širem prostoru Tilurija.²⁴⁵

Cambi je iznio detaljnu stilsku analizu ornamenata sa spomenika, pogotovo akantovih vitica u *ansama tabule* koje on uspoređuje sa ukrasima na Ari Pacis. Cambi smatra da je na Gardunskom tropeju prisutna kasnija faza tih ukrasnih motiva, tj. prisutna je određena shematizacija i pojednostavljivanje nekih stilova iz augustovskog razdoblja, a to je, navodi Cambi, karakteristično u vrijeme Tiberija. Na temelju ove analize, ali i podatka da Tiberije i Germanik nisu odmah proslavili trijumf poslije pobjede nad Ilirima u glavnom gradu Rimu 9. godine, nego tek 12. godine, Cambi datira izgradnju tropeja nakon 12. godine.²⁴⁶

²⁴¹ N. CAMBI, 2011, 133.; N. CAMBI, 1984, 78-81.; N. CAMBI, 2002, 92-93.

²⁴² N. CAMBI, 1984, 81.

²⁴³ N. CAMBI, 1984, 81.

²⁴⁴ N. CAMBI, 2002, 93.; N. CAMBI, 2011, 139.

²⁴⁵ N. CAMBI, 2002, 93.; N. CAMBI, 2011, 139.

²⁴⁶ N. CAMBI, 1984, 81-84.; N. CAMBI, 2011, 135-137.

10. OPEKARSKA I KLESARSKA RADIONICA U TILURIJU

Kao i u Burnumu gdje je opeku proizvodila XI. legija, i u Tiluriju je postojala vojna opekarska radionica gdje su građevinsku opeku proizvodili vojnici VII. legije (slika 12).²⁴⁷ Sedma legija opeku je proizvodila za vlastite potrebe, a sam višak opekarskog materijala, u koliko bi do njega došlo, je prodavala svima koji su tu opeku htjeli kupiti.²⁴⁸ Do danas je na prostoru Tilurija i Ekva pronađen veći broj građevinskih opeka s pečatima VII. legije, a svi primjerci tegula, s u potpunosti očuvanim pečatom, sadrže počasni naslov *Claudia pia fidelis*.²⁴⁹ To dokazuje da je opekarska djelatnost u Tiluriju započela tek nakon Skribonijanove pobune 42. godine i to neposredno prije odlaska VII. legije u Meziju.²⁵⁰

11.

Slika 12 - Primjerak građevinske opeke s pečatom VII. legije *Claudia Pia Fidelis* (D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011, 376.)

U Ekvu su nađeni brojni primjerci opeka s pečatima VII. legije, što prema Tončiniću ukazuje na vjerojatne građevinske radove koje je VII. legija *Claudia Pia Fidelis* provodila na prostoru veteranske kolonije Ekva ili se barem samo rješavala viška građevinske opeke.²⁵¹ Tončinić još dodaje da nije isključena vjerojatnost da su te opeke dospjele u Ekvo tijekom kasne antike ili srednjeg vijeka kao spolije iz Tilurija, nakon što ondje više nisu služili ni u kakve svrhe.²⁵²

²⁴⁷ Ž. MILETIĆ, 2011, 263-264.; D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011, 363.

²⁴⁸ M. ZANINOVIĆ, 2010. (a), 502-503.; ; D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011, 363.

²⁴⁹ D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011, 363-364.

²⁵⁰ D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011, 364.; M. ZANINOVIĆ, 2010. (b), 25.

²⁵¹ D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011, 363.

²⁵² D. TONČINIĆ, 2011, 166.

Prema Tončiniću, pečat kojeg je proizvela VII. legija može se čitati na iduće načine:²⁵³ [L]EG(ionis) VII [C(laudiae) P(iae) F(idelis)] ili [LEG(ionis)] VII C(laudiae) [P(iae) F(idelis)].

Opekarskom djelatnošću su se bavile i auxilijarne postrojbe. Na temelju očuvanih pečata potvrđeno je da su u provinciji Dalmaciji opeku proizvodile: *cohors III Alpinorum*, *cohors I Belgarum* i *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum*. Ž. Miletić navodi da su ove pomoćne postrojbe započele proizvodnju svojih opeka tek tijekom 2. st., tj. nakon što su legije napustile provinciju Dalmaciju.²⁵⁴

Postojala je i klesarska vojna radionica u Tiluriju, koja je, osim što je izgradila Gardunski tropej, proizvodila i nadgrobne stele za pokojne vojnike i veterane VII. legije, kako unutar, tako i izvan logora (slika 13).²⁵⁵ Ž. Miletić proveo je stilsku analizu vojničkih nadgrobnih stela VII. legije prije i nakon njenog napuštanja Tilurija, te zaključuje da nadgrobne stele nisu izrađivali vojni klesari u legijskoj klesarskoj radionici, nego civilni majstori, u privatnim klesarskim radionicama koje su nastajale oko vojnog logora.²⁵⁶ Analizirajući nadgrobne stele VII. legije s prostora Narone, Miletić smatra da je uz glavnu klesarsku radionicu u Tiluriju postojao i njezin ogranak u Bigestama (Gračine kod Ljubuškog), koja je izrađivala nadgrobne stele za pripadnike VII. legije naseljene na naronitanskom teritoriju.²⁵⁷ Prema Miletiću, radionica u Bigestama je nakon nekog vremena prestala s radom, te ju je zamijenila neka druga klesarska radionica s prostora Narone.²⁵⁸

²⁵³ D. TONČINIĆ, A. TABAK, A. LIBRENJAK, 2011, 362-363.

²⁵⁴ Ž. MILETIĆ, 2011, 273.

²⁵⁵ M. ZANINović, 1984, 69.

²⁵⁶ Ž. MILETIĆ, 2013, 422.; Ž. MILETIĆ, 2015, 363-364.; N. CAMBI, 1994, 167 – 170.

²⁵⁷ Ž. MILETIĆ, 2013, 423.

²⁵⁸ Ž. MILETIĆ, 2013, 423-424.

Slika 13 – Vojničke nadgrobne stele iz kamenoklesarskih radionica Tilurija (A. MILOŠEVIĆ, 2017, 65.)

Miletić smatra da su klesarske radionice u Tiluriju nastavile s radom i nakon što je VII. legija napustila Tilurij i otišla za Meziju, nastavivši tako izrađivati nadgrobne stele za aktivne i umirovljene vojnike u provinciji Dalmaciji.²⁵⁹ Miletić dodaje da je za pripadnike VII. legije u Meziji otvorena nova, privatna klesarska radionica čije stele imaju drugačija stilska obilježja od onih iz tilurijskih radionica.²⁶⁰

Nakon odlaska VII. legije iz Tilurija, sredinom 1. st., dio majstora klesara se, prema Cambiju i Miletiću, preselio iz Tilurija u Burnum, gdje su nastavili izrađivati nadgrobne stele, ali s nepotpunim vratima (dva umjesto četiri kasetona), prvo za vojnike i veterane XI. legije *Claudia pia fidelis*, a potom i za vojnike i veterane IV. legije *Flavia Felix* (od 70. g.).²⁶¹

Na širem prostoru Tilurija i Cetinske krajine, otkriven je veliki broj nadgrobnih stela od onih jednostavnijih do onih s raskošnim ukrasima i prikazima.²⁶² Prema Cambiju, tipične nadgrobne stele iz radionica Tilurija su arhitektonske stele sa standardnom rasčlambom po visini, zabatom na gornjem dijelu, ispod zabata tordiranim stupovima između kojih se nalazi

²⁵⁹ Ž. MILETIĆ, 2013, 422-427.; Ž. MILETIĆ, 2015, 363-364.

²⁶⁰ Ž. MILETIĆ, 2013, 422-427.; Ž. MILETIĆ, 2015, 363-364.

²⁶¹ Ž. MILETIĆ, 2013, 425.; Ž. MILETIĆ, 2015.; N. CAMBI, 1994, 170.

²⁶² N. CAMBI, 2007, 87.

profilirana ravna greda s frizom, natpisnim poljem (ponekad i sa reljefnim poljem s polubistom pokojnika) u polju između tordiranih stupova, i u donjem dijelu stele motivom vrata s četiri kasetona.²⁶³ Najčešći motiv na nadgrobnim stelama iz Tilurija je friz oružja i oklopa.²⁶⁴

Te nadgrobne stele s prikazanim motivom vrata pripadaju tipu maloazijskog grobnog pročelja, a odlika su nadgrobnih spomenika pripadnika VII legije, ali i drugih auxilijarnih postrojbi koje su boravile u vojnom logoru u Tiluriju (poput npr. *cohors II Cyrrhestarum sagittaria*) i vežu se uz njenu klesarsku radionicu.²⁶⁵ Prema Mediniju, prikazi vrata na tilurijskim nadgrobnim stelama, prema grčko – rimskoj mitologiji, predstavljaju ulaz u zagrobni život nakon smrti (*Porta Inferi*), a na tim vratima se nalazi i prikaz tugujućeg Atisa.²⁶⁶ Da prikazi vrata na ovim stelama simboliziraju tkz. *Porta Inferi*, slaže se i Zaninović.²⁶⁷ Cambi smatra da su stele svoj oblik preuzele od arhitekture vanjskog dijela sepulkralnog hrama (naiskosa), te da se na tim vratima ne nalazi scena tugujućeg Atisa, nego prikaz poraženih orijentalaca, i to bez kulturnog obilježja.²⁶⁸ Miletić se slaže s mišljenjem Cambija, ali dodaje da su legionari taj motiv vrata na ovim spomenicima mogli simbolički interpretirati kao *Porta Inferi*.²⁶⁹

Nadgrobne stele vojnika i veterana VII. legije su osim na području Tilurija, gdje su bile i klesarske radionice koje su ih izrađivale, najviše pronađene na prostoru Salone, ali i u Ekvu, Burnu, Aseriji, Rideru, Karinu, Traguriju te Sikulima.²⁷⁰ Nadgrobni spomenici VII. legije mogu se kronološki odrediti prema natpisu počasne titule *Claudia pia fidelis*. Spomenici bez titule *Claudia pia fidelis*, datiraju se u razdoblje prije 42. godine (rani julijevsko-klaudijski period), a oni koji sadrže titulu *Claudia pia fidelis*, datiraju se u razdoblje poslije 42. godine (kasni julijevsko-klaudijski period).²⁷¹

Ukupno je očuvano 79 nadgrobnih stela pripadnika VII. legije na području rimske provincije Dalmacije.²⁷² Prema Zaninoviću, velike dimenzije i bogata ukrašenosť nadgrobnih

²⁶³ N. CAMBI, 1994, 166.

²⁶⁴ N. CAMBI, 1994, 164.

²⁶⁵ N. CAMBI, 1993, 31-33.; N. CAMBI, 1994, 172.

²⁶⁶ J. MEDINI, 1984, 144-119.

²⁶⁷ M. ZANINOVIĆ, 1984, 69.

²⁶⁸ N. CAMBI, 1994, 166-168.; N. CAMBI, 1993, 31-32.

²⁶⁹ Ž. MILETIĆ, 2013, 422-423.; Ž. MILETIĆ, 2015, 363-364.

²⁷⁰ D. TONČINIĆ, 2011, 174-178.

²⁷¹ J. J. WILKES, 1969, 99.

²⁷² D. TONČINIĆ, 2011, 207-218.

spomenika iz tilurijskih radionica ukazuje da legionarima VII. legije nije manjkalo novca.²⁷³ D. Maršić, koji je proveo stilsku analizu tilurijskih stela s počasnom titulom *Claudia pia fidelis*, navodi da ovi nadgrobni spomenici nisu nastajali samo u vrijeme Klaudija, nego je jedan dio ovih spomenika sa počasnim naslovom *Claudia pia fidelis*, proizveden i tijekom početka ili sredine Neronove vladavine.²⁷⁴

Prema Tončiniću, ukupno je na prostoru provincije Dalmacije otkriveno 115 različitih spomenika VII. legije. Tončinić dodaje da na 48 spomenika nema dodatka *Claudia pia fidelis*, a na njih 44 se nalazi dodatak *Claudia pia fidelis* (od kojih su 28 kameni spomenici, a 16 građevinska opeka). Jedan spomenik, navodi Tončinić, nosi natpis *Leg(io) VII C(laudia)*, pa se prema tom natpisu datira u 3. stoljeće, kada se VII. legija nalazila u provinciji Meziji. Za 13 spomenika, prema Tončiniću, nije sigurno da su pripadali Sedmoj legiji zbog nejasnoća u natpisima, a 9 spomenika su u velikoj mjeri oštećeni te zbog toga nisu databilni.²⁷⁵

²⁷³ M. ZANINOVIĆ, 1984, 70.

²⁷⁴ D. MARŠIĆ, 2010, 76.

²⁷⁵ D. TONČINIĆ, 2011, 137-147.

11. ZAKLJUČAK

Zahvaljujući arheološkim nalazima koje su lokalni žitelji otkrivali u Tiluriju u posljednjim stoljećima i onim koji su iskopani u sustavnim arheološkim istraživanjima koja traju već dvadesetak godina, a koje vodi Arheološki zavod filozofskog fakulteta u Zagrebu, sigurno dokazuju da se na prostoru Garduna nalazio važan vojni legijski logor izgrađen vrlo vjerojatno početkom 1. st. i to u zadnjim godinama Augustove vladavine. Logor je sagrađen baš na tom položaju zbog njegovih strateški važnih osobina, a to su još prije dolaska Rimljana prepoznali i Delmati koji su na tom prostoru imali i svoju gradinu. Moguće da je baš zbog toga prostor Tilurija bio i središte velikih sukoba koji su se odigrali između Rimljana i Delmata, pogotovo krajem 1. stoljeća pr. Kr. i početkom 1. st. Ispod logora, na mjestu gdje je rijeka Cetina lako prohodna, nalazilo se civilno naselje i putna postaja *Pons Tiluri* u kojem su se nalazili i važni mostovi koji su omogućavali promet s istočnim, sjevernim i južnim dijelovima provincije Dalmacije. Mostovi su bili sastavni dijelovi cestovne mreže čija je izgradnja započela u vrijeme Tiberija i namjesnika provincije Dalmacije Dolabele.

U logoru su otkriveni arhitektonski ostatci vojničkih spavaonica (centurija), bedema, cisterne, nekoliko građevina te dijelovi podnog mozaika u središnjem dijelu logora. Tilurijski amfiteatar potvrđen je na položaju Ganovac, ali nije arheološki istraživan. Za poziciju akvedukta, pojedini istraživači pretpostavljaju da se nalazi na položaju Zvečaj, ali dok se ne provedu arheološka istraživanja, može se samo nagađati. Nepoznata je i pozicija tilurijskog augzilizarnog kaštela. Na prostoru Tilurija nalazila se kamenoklesarska radionica, gdje su se proizvodile bogato ukrašene nadgrobne stele za vojnike i veterane VII. legije, a smatra se da je ta ista radionica napravila i Gardunski tropej, spomenik u čast pobjednicima koji je vjerojatno bio smješten u središtu logora. U Tiluriju je postojala i produkcija građevinske opeke, što je potvrđeno nalazima tegula s pečatima VII. legije. Veličina legijskog teritorija Tilurija nije jasno utvrđena.

Prva rimska vojna postrojba koja zaposjeda Tilurij kao svoj stalni logor bila je VII. legija. Na prostor Dalmacije stigla je iz Makedonije u vrijeme delmatsko – panonskog ustanka. Godine 42. dobiva počasnu titulu *Claudia Pia Fidelis*, a sredinom 1. stoljeća odlazi iz Tilurija. Nakon što je VII. legija C. P. F. sredinom 1. st. otišla iz provincije Dalmacije za Meziju, u ovom vojnom logoru su na temelju pronađenih natpisa bile stacionirani odjeljci XI.

legije C. P. F i IV. legije *Flavia felix*, ali najvećim dijelom auxilijarne postrojbe: *cohors II Cyrrhestarum, ala Claudia nova, cohors Aquitanorum, cohors I Belgarum, cohors III Alpinorum, ala (Tungrorum) Frontoniana, cohors IV Noricum* i *Cohors VIII voluntariorum civium Romanorum*. Nakon što je posljednja vojna jedinica, VIII. rimska dobrovoljačka kohorta napustila logor sredinom 3. st., sigurnost Tilurija te obližnjih naselja i prometnica preuzimaju konzularni beneficijari.

O Tiluriju se od 1998. godine pa do danas dolazi do brojnih novih spoznaja, najviše zahvaljujući arheološkim istraživanjima koja i dalje traju, ali lokalitet još nije dovoljno istražen, također ni dovoljno zaštićen, jer pljačkaši i lokalni stanovnici kontinuirano devastiraju lokalitet. O graditeljskim aktivnostima na Tiluriju sigurno se još mnogo toga može doznati, počevši od tilurijskog akvedukta, amfiteatra, auxilijarnog kaštela i brojnih drugih građevina na lokalitetu. Stoga su potrebna daljna i opsežnija arheološka istraživanja, koja će, ne samo donijeti nova saznanja o Tiluriju, nego i očuvati ovaj važan antički lokalitet na našem dijelu Jadrana.

SAŽETAK

Građevine, infrastruktura i graditeljstvo Tilurija

Tema ovog diplomskog rada su građevine, infrastruktura i graditeljstvo Tilurija. Ovaj antički lokalitet dugo je bio zanemarivan od strane arheologije, stoljećima pljačkan i uništavan, a tek se krajem 20. st. počeo sustavno arheološki istraživati od strane Arheološkog zavoda filozofskog fakulteta u Zagrebu. Tilurij se nalazio na važnom prijelazu preko rijeke Cetine te je još od prapovijesti bio važno sjecište puteva koji su od obale vodili prema unutrašnjosti Dalmacije. Tu važnu poziciju prvo su prepoznali Delmati koji su tu napravili gradinu, a potom Rimljani, početkom 1. st. svoj vojni logor. U logoru su otkriveni arhitektonski ostatci vojničkih spavaonica (centurija), bedemi, cisterne, nekoliko građevina te dijelovi podnog mozaika u središnjem dijelu logora. U tom logoru prvo je bila pozicionirana VII. legija koja 42. godine dobija počasni naslov *Claudia Pia Fidelis*. Nakon što je VII. legija *Claudia Pia Fidelis* sredinom 1. st. napustila Tilurij, logor uglavnom zaposjedaju auxilijarne postrojbe. Od sredine 3. stoljeća, kontrolu nad Tilurijem preuzimaju konzularni beneficijari. Unatoč arheološkim istraživanjima koja traju i danas, veliki dijelovi lokaliteta još nisu istraživani te zahtijevaju zaštitu od potencijalnih pljačkanja i devastacija.

Ključne riječi: Tilurij, VII. legija, vojni logor, građevine, infrastruktura

ABSTRACT

Buildings, infrastructure and construction of *Tilurium*

The topic of this graduation thesis is the buildings, infrastructure and construction of *Tilurium*. This ancient site was neglected by archaeology for a long time, looted and being destroyed for centuries, and only at the end of the 20th century was it systematically started to explore archaeologically by the Archaeological Institute of the Faculty of Philosophy from Zagreb. *Tilurium* was located at an important crossing over the Cetina river and since prehistoric times it was an important intersection of roads that connected coast with the interior of Dalmatia. This valuable position was first recognised by the Delmatians, who built a fortress there, and then by the Romans, who at the beginning of the 1st century raised a military camp at that position. Architectural remains of soldiers' dormitories (centuries), ramparts, cisterns, several buildings and parts of the floor mosaic in the central part of the camp were discovered in the camp. 7th legion was a first military unit that was positioned in that camp. In 42 AD it received the honorary title *Claudia Pia Fidelis*. 7th legion *Claudia Pia Fidelis* left *Tilurium* in the middle of the 1st century, and since then, the camp had most of time been occupied by auxiliary units. From the middle of the 3rd century, the control of *Tilurium* was assumed by the consular beneficiaries. Despite the archaeological research that continues today, large parts of the site have not yet been explored, and require protection from potential looting and devastation.

Key words: *Tilurium*, 7th legion, military camp, buildings, infrastructure

LITERATURA

- BEKAVAC, S., 2015. – Silvija Bekavac, *Rimska religija i kultovi u društvenoj strukturi pretkršćanske Salone*, doktorski rad, Zadar, 2015.
- BEKIĆ, L., 2007. – Luka Bekić, Andetrij, Rimsko vojno uporište, topografske odrednice, *Arheološka istraživanja u Cetinskoj Krajini, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 27*, Zagreb, 315-325.
- BISHOP, M. C., 2012. – M. C. Bishop, *A handbook of roman legionary fortresses*, Barnsley, UK: Pen and Sword Books.
- BOJANOVSKI, I., 1974. – Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja.
- BRITVIĆ, J., 1971. – Josip Britvić, Neka topografsko-povijesna pitanja s teritorije Delmata, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LXV-LXVII*, 1963-1965, 1971, Split, 27-37.
- BULJEVIĆ, Z., 2012. – Zrinka Buljević, *Tragovi Eniona i Aristeje u rimskoj provinciji Dalmaciji, vodič izložbe*, Split: Arheološki Muzej u Splitu.
- BUOVAC, M., 2013. - Marin Buovac, Rimski amfiteatri na tlu istočnog Jadrana i Zaobalja, *Histria Antiqua 21*, Pula, 129 – 156.
- BUOVAC, M., 2021. – Marin Buovac, Architecture of the Roman Amphitheatre in the Military Camp of Burnum, *Pro Tempore 16 od antike do srednjeg vijeka*, 13 – 20.
- CAMBI, N., 1984. – Nenad Cambi, Gardunski tropej, *Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Hrvata, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 8*, Split, 77-92.
- CAMBI, N., 1993. – Nenad Cambi, Rimski nadgrobnici iz Aserije, *Radovi filozofskog fakulteta u Zadru 31/18 (1991-1992.)*, Zadar, 25-51.
- CAMBI, N., 1994. – Nenad Cambi, Stele iz kasnoantičke grobnice u Dugopolju, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 86*, Split, 147-181.
- CAMBI, N., 2002. – Nenad Cambi, *Antika*, Zagreb: Naklada Ljevak.
- CAMBI, N., 2011. – Nenad Cambi, Rimski vojni tropeji u Dalmaciji, *Adrias 17*, Zagreb, 125-150.

- CAMBI, N., et al., 2006. – Nenad Cambi, Miroslav Glavičić, Dražen Maršić, Željko Miletić, Joško Zaninović, Amfiteatar u Burnumu - stanje istraživanja 2003 – 2005, *Burnum – Katalozi i monografije Burnuma I*, DRNIŠ - ŠIBENIK - ZADAR 2006.
- CAMBI, N., et. al., 2007. – Nenad Cambi, Miroslav Glavičić, Dražen Maršić, Željko Miletić, Joško Zaninović, Rimska vojska u Burnumu, *Burnum – Katalozi i monografije Burnuma II, Nacionalni park Krka*, Šibenik.
- CESARIK, N., 2018. – Nikola Cesarik, River Crossings and Roman Auxiliary Forts: The Evidence from the river Cetina, *Coll. Antropol. 42 (2018) 1*: Rijeka. 53–63.
- DŽINO, D., DOMIĆ KUNIĆ, A., 2013. – Danijel Džino, Alka Domić Kunić, *Rimski ratovi u Iliriku. Povijesni antinarativ*, Školska knjiga, Zagreb.
- FORTIS, A., 1984. – Alberto Fortis, Put po *Dalmaciji (naslov izvornika: Viaggio in Dalmazia, Dell'abate Alberto Fortis, Venezia, 1774.)*, Split: Marjan Tisak.
- GABRIČEVIĆ, B., 1984. – Branimir Gabričević, Iz antičkog perioda Cetinske krajine, u: *Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Hrvata, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 8, Split, 93-106.
- GLAVAŠ, I., 2015. – Ivo Glavaš, *Vojno značenje cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji za principata*, doktorski rad, Zadar.
- GLAVAŠ, I., 2016. – Ivo Glavaš, Konzularni beneficijari u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Mala biblioteka godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske* 17, Zagreb.
- GLAVIČIĆ, M., 2007. – Miroslav Glavičić, Arheološka istraživanja amfiteatra u Burnumu, *Izdanja HAD-a 27/2011*, Zadar, 289 – 313.
- GLAVIČIĆ, M., MILETIĆ, Ž., 2009. – Miroslav Glavičić, Željko Miletić, Excavations of the Legionary Amphitheatre at Burnum, Croatia, *Roman Amphitheatres and Spectacula: a 21st-Century perspective. Papers from an international conference held at Chester, 16th-18th February, 2007.*, BAR International series, Oxford, 75-85.
- ILAKOVAC, B., 1982. – Boris Ilakovac, *Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije*, Zagreb: Sveučilišna naknada Liber.
- ILKIĆ, M., 2010. – Mato Ilkić, rimske vojničke diplome pronađene u Hrvatskoj, *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj, Katalog izložbe*, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 263-279.

- KATIĆ, M., 2018. – Miroslav Katić, *Castella qui sunt super civitatem Salonitanam*, VAHD 111, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 245 – 279.
- MARŠIĆ, D., 2010. – Dražen Maršić, Izgubljeni salonitanski spomenici (II.) / Portretne stele vojnika VII. legije C. P. F. Gaja Lukrecija i Lucija Cezija Basa, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 103, Split, 63-80.
- MATIJAŠIĆ, R., 2009. – Robert Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Biblioteka Hrvatska povijest, Zagreb.
- MEDINI, J., 1984. – Julian Medini, Spomenici s Atisovim likom na području Sinjske krajine, *Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 8, Split, 107-126.
- MILOŠEVIĆ, A., 1981. – Ante Milošević, Arheološki spomenici gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine, *Zbornik Cetinske krajine, knjiga 2, poseban otisak, Arheološka i historijska baština Cetinske krajine*, Sinj, 1981.
- MILOŠEVIĆ, A., 1998. – Ante Milošević, *Arheološka topografija Cetine*, Split.
- MILOŠEVIĆ, A., 2009.(b) – Ante Milošević, Pons Tiluri, *Histria Antiqua* 17, Pula, 169-182.
- MILOŠEVIĆ, A., 2011. – Ante Milošević, Dva povijesno zanimljiva kasnoantička nalaza s Tilurija s ekskursom o porijeklu imena današnjeg Garduna, *Triljski most, list za kulturu* VI, Trilj, 91-99.
- MILOŠEVIĆ, A., 2017. – Ante Milošević, *Arheologija Sinjskog polja*, Split.
- MILETIĆ, Ž., 2010. – Željko Miletić, Burnum – vojničko središte provincije Dalmacije, *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj, Katalog izložbe*, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 113-177.
- MILETIĆ, Ž., 2011. – Željko Miletić, Proizvodnja tegula u Burnumu u kontekstu građevinskih aktivnosti, *Rimske keramičarske i staklarske radionice, proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru, Zbornik I. međunarodnog arheološkog kolokvija Crikvenica, 23.-24. Listopada 2008.*, Crikvenica, 263-277.
- MILETIĆ, Ž., 2013. – Željko Miletić, Stelae from the Workshops of the 7th Legion from Tilurium and Viminacium, *Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba Rimskog Carstva*, Književni klub, Split, 419-442.

MILETIĆ, Ž., 2015. – Željko Miletić, Identification of Oriental figures depicted on military stelae from a Tilurium workshop, romanising oriental gods?, *Religious transformation in the Balkan provinces in the roman period. New finds and novel perspectives*, Skoplje: Universitet Leiden - MANU, 358-370.

PERIŠA, D., 2009. – Darko Periša, Je li delmatsko područje presjekao rimski limes?, *Archaeologia Adriatica*, 2-2, Zadar, 507-517.

SANADER, M., 1998. – Mirjana Sanader, Prethodno izvješće s arheoloških istraživanja u 1997. i 1998., *Opuscula archaeologica*, 22-1, Zagreb, 243-255.

SANADER, M., 2003. – Mirjana Sanader, *Tilurium I. Istraživanja = Forschungen*, 1997-2001., Zagreb.

SANADER, M., TONČINIĆ, D., OŽANIĆ, I., 2004. – Mirjana Sanader, Domagoj Tončinić, Ivana Ožanić, Tilurij – arheološka istraživanja 2004. godine, *Opuscula archaeologica*, 28-1, Zagreb, 221-243.

SANADER, M., TONČINIĆ, D., 2010. – Mirjana Sanader, Domagoj Tončinić, Gardun – antički Tilurium, *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj, Katalog izložbe*, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 33-111.

SANADER, M., 2016. – Mirjana Sanader, O veteranskoj koloniji Ekvo, legijskom logoru Tiluriju i Sinjskom polju između njih – preispitivanje starog problema, *Nova antička Duklja VII, Muzeji i galerije Podgorice*, Podgorica, 39 – 54.

SANADER, M., TONČINIĆ, D., ŠIMIĆ-KANAET, Z., BULJEVIĆ, Z., IVČEVIĆ, S., 2021.- Mirjana Sanader, Domagoj Tončinić, Zrinka Šimić-Kanaet, Zrinka Buljević, Sanja Ivčević, *Tilurium V. arheološka istraživanja 2010. – 2018. godine*, FF press, Zagreb.

SOUTHERN, P., 2006. – Pat Southern, *The Roman Army. A social and institutional history*, Oxford: Oxford University Press.

TABAK, A., TONČINIĆ, D., PETRIČEVIĆ, D., 2012. – Angela Tabak, Domagoj Tončinić, Danijela Petričević, *Tilurij, rimski vojni logor, vodič izložbe*, Muzej triljskog kraja, Trilj.

TONČINIĆ, D., 2011. – Domagoj Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Arheološki muzej u Splitu, Split.

TONČINIĆ, D., TABAK, A., LIBRENJAK, A., 2011. – Domagoj Tončinić, Angela Tabak, Anita Librenjak, Rimski vojni pečati u Cetinskoj krajini, *Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini, izdanja hrvatskog arheološkog društva*, 27, Zagreb, 361-379.

WILKES, J. J., 1969. – John Joseph Wilkes, *Dalmatia*, London: Routledge & K. Paul.

ZANINOVIĆ, M., 1984. – Marin Zaninović, Vojni značaj Tilurija u antici, *Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 8, Split, 65-75.

ZANINOVIĆ, M., 1985. – Marin Zaninović, Prata legionis u Kosovu polju kraj Knina, s osvrtom na teritorij Tilurija, *Opuscula archeologica* 10, Zagreb, 63-79.

ZANINOVIĆ, M., 2010.(a) – Marin Zaninović, Tilurium, Aequum i Osinium: arheološko-povijesna povezanost, *Zbornik Kačić, XLI.-XLIII. 2009-2011., Zbornik u čast Emilija Marina*, Split, 499-508.

ZANINOVIĆ, M., 2010.(b) – Marin Zaninović, Rimska vojska u Iliriku, *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj, Katalog izložbe*, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 13-30.

<https://earth.google.com/web/@43.61332165,16.72071296,382.13829393a,3422.68764444d,35y,0h,0t,0r>

<https://dzs.gov.hr/naslovna-blokovi/u-fokusu/popis-2021/88>

https://www.udaljenosti.com/udaljenost_sinj_trilj/

https://www.udaljenosti.com/udaljenost_trilj_čitluk/

<https://www.tabula-peutingeriana.de/tabula.html?segm=5>

https://arheo.ffzg.unizg.hr/provincijalna/?page_id=23

[https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=\\$AE_1940_00176.jpg;\\$AE_1941_00054.jpg;\\$PF_ILJug-03_01948.jpg](https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=$AE_1940_00176.jpg;$AE_1941_00054.jpg;$PF_ILJug-03_01948.jpg)

<https://earth.google.com/web/@43.61838693,16.72386119,313.19015457a,5249.77038514d,30y,0h,0t,0r>

[https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=\\$Legio-VII_00091.jpg;\\$PF_CIL_03_03200.jpg;pp&nr=1](https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=$Legio-VII_00091.jpg;$PF_CIL_03_03200.jpg;pp&nr=1)

[https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=\\$CIL_03_03198b.jpg;\\$PF_CIL_03_03201.jpg&nr=1](https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=$CIL_03_03198b.jpg;$PF_CIL_03_03201.jpg&nr=1)

[https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=\\$PF_CIL_03_03202.jpg;\\$PF_CIL_03_03202_1.jpg;pp&nr=1](https://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?s_language=en&bild=$PF_CIL_03_03202.jpg;$PF_CIL_03_03202_1.jpg;pp&nr=1)